

T Ü R K Ç E D E C Ü M L E

I. ÜNLEMDEN CÜMLEYE

AHMET CEVAT EMRE

Etkisi altında kaldığımız hissi, çoğu zaman *ünlemlerle* (interjections), *haykırışlarla* (exclamations) ya da haykırışlaşmış kelimelerle anlatırız.

Ünlemler eski tabiî refleksleri andıran, içten kopma (cris) ünlerdir ki, daima müzikal bir perdeleme, bir tonlama ile vasıflanırlar.

Acıklı bir haber karşısında: Vah vah! Sevinç, neşe ferahlık içinde: Ooh! oh! oh! gibi.

Başka birçok kelimeler de, his ve heyecan tonu ile haykırışlaşıyor, ünleşiyor, kendi başlarına, ya ünlemlerle birlikte söyleniyor :

Ooh, ne güzel! Aman! Aman ya Rabbi! Aman Allahım! Sakın!.. Sakın ha! Aferin! Maşallah! v.b.

PSİKOLOJİK VE SOSYAL KARAKTERLERİ

Ünlemlere, haykırışlara karışan ton'a türlü türlü modaliteler verilebilir; anlatılmak istenilen his, duyuşsal istem, tonun o modaliteleriyle sağlanır. Birini beğendiğimizi haykırışlaşmış bir *aferin!* ile anlattığımız gibi, biriyle alay etmek istediğimiz zaman da *aferin!* deriz. Beğenme, övme *aferin!*'i başka, alay (istihza) *aferin!*'i başka bir ton modalitesiyle söylenir. Maşallah! da öyledir, övmek ya alay etmek istemiyle ayrı ayrı tonlamalar alarak söylenir.

Dilin bu en basit en tabiî araçları da, —başka anlatış yolları gibi— istemin psikolojik değerini belirttikleri gibi, sosyal bir sınıflama da yaparlar.

A. Rasim alayı, soğuk kanlı ve terbiyeli alayı, bütün şehir mektuplarında kullanmıştır. O yazıları okurken, edibin, âdeta alay tonlamalarını duyuyoruz, hele kullandığı ünlemlerde; ve bunlarda yazılarının konusu olan sosyal tabakaların da karakterlerini buluyoruz.

A. R. Kâğıthane eğlencelerinin bir tablosunu çiziyor, sonunda şöyle diyor :

“Saz çalıyor, sâki kadeh dolaştırıyor, garson da meze ulaştırıyordu. Ooh! Kekâ!” (Vatan’dan).

Bu ünlem, psikolojik ve sosyal bakımlardan, edibin istemine tastamam uygun.

Rasim, başka bir yazısında, o soğuk kanlı ve terbiyeli alayını dar bir konuya, kendi gazetesinin idaresine yöneltirken, kaleminden yine bir ünlem çıkıyor :

“Vay efendim vay! Bizim idare memuru da içli!” (Şehir 171).

Konunun psikolojik ve sosyal karakteriyle ne kadar uygun!

Rasim, bütün basımevinin *çakıntılı*, sazlı, sözlü cümbüş levhasını çizerken de baştan başa alaylı haykırıştır; birkaç satırını naklediyoruz :

“...Bizim arapça Elmalûmat’ın muharriri bir Yaley’dir koparıyor.

Aman ne yaley!...

Bunlar okur da ötekiler durur mu? Gelsin Yazmacı Karabet’in manileri :

Adam aman yare sar!

Beni kimse asamaz, asarsa yar asar!

Bire medet! Neredeyiz? Buu!”

(Şehir 171)

Şehir mektupları, duyusal istemi, basit, bayağı, gülünç eğlencelere, yaşayışa kendini koyvermiş tabakanın sosyal karakterine uygun düşmüş bir sanat eseridir.

Rasim’den bir iki nesil genç başka bir sanat eri edibimiz —Faliî Rıfkı Atay— da, kıyafet değiştirerek Cumhuriyet saflarına katılmış, türlü yobaz, volkancı, bektaşî güruhunun parazit demokratiğini anlatan bir yazısında tenkit istemi baştan başa duyusallıkla vasıflanmıştır.

Romanına mevzu bulmak için götürüldüğü Erenköy Vatan kulübünün daha bahçesine girerken işittiği “arap tenvinli ve acem terkipli” sözlere ilk tepkisi:

— İçerde mettah mı var? olmuştur.

Eski beктаşi tekkesi, formalitelere uydurularak Vatan kulübüne çevrilmiş, eski müritler ve başka çeşitli yobazlar kulübün üyeleri olmuş; toplanmışlar, cumhuriyetin açtığı devir üzerine tartışıyorlardı.

31 Mart Hakkı lâkabiyle ünlenmiş, o itrtica hengâmesinde “sarığı ile mektepli zabıt boğmuş” olduğu bile söylenen korkunç volkancı yobaz arap tecvidiyle (de.. mukk... râsi) diye başlayan bir konferans veriyordu.

Lâik bir yazarın kâfirliğine hüküm verdiren bu konferansın her parçası sonunda (demukrâsi demek şeriat demektir) nekaratı tekrarlandıkça, taassubu kızışan kara cemaattan ünlemler yükseliyordu :

- Allâh aşkına bırak!
- Muhammet aşkına sus!
- Ali aşkına dur!

Bunlar konferansın psikolojik karakterini meydana koymakta ve o gürühun sosyal damgasını vurmaktadır. Bu konferansta kullanılan dilde mantıklı görünmeğe çalışan düşünceler duyusallık titreyişleriyle sarsılmaktadır.

Peyami'den bir misal :

“...Besim ablasının kahkahasını duyunca bağırdı :

— Ha şöyle! Yaşa! Oh... Gördün mü? İşte sağlığın, her şeyin sırrı bu kahkahada.”

(yal. 67)

R. H. Karay'dan :

“...Gövdeyle kalça arasında bel diye en ufak bir inceleme sezilmeyen yuvarlacık, yaşlıca bir kadın gelenin yüzüne dikkatle baktıktan sonra tanıdı :

— A! Evlâdım, Şemsiciğim... nerelerdeydin? Aman! ne iyi ettin! Gir, hele!”

(bizim, 36)

H. R. Gürpınar'dan :

(Meftun Beyin karısı Edibe Hanım anlatıyor):

“...Geçen günü Frenk karıları buraya doldu. Bana ne deseler beğenirsin ?

— Ne dediler, kız? Zavallı Edibe!

— Madam Meftun, dediler.

Azize Hanım avazı çıktığı kadar haykırarak :

— Kız, sus... dilleri tutulsun! O nasıl söz?... Tövbe de... Tövbe dee!..

— Ah, dedim... dedim... Tövbeler tövbesi, dedim... Bu söz ne kadar gücüme gitti, bilsen... Sabahlara kadar ağladım!"

(T. Kl. V. 27)

ÜNLEMLERİN İSİMLEŞMESİ

Ünlemler isimleşebilir; misaller: Ağaçların gölgesi altına denize karşı oturunca duyulan ferahlığı anlatan *bir oh!* çekti.

Söz dinlemediği için düşen çocuğa:

— Oh olsun, yumurcak! deriz. Buradaki *oh*, (ibret ,ders) değerindedir, ünlemlerin duyusal tonlamasını kazanan bir isim gibidir.

BİLDİRİLER (LES INDICATIONS)

Sosyal yaşayışın türlü istemleri cümle değerinde kısa bildirilerle anlatılmaktadır.

Bir kapıda ya bir pencerede görülen (kiralık) yaftası "Bu ev ya bu oda kiralıktır" değerinde bir anlatıştır. (Dişçi filân) (Göz hekimi) gibi bildiriler de, o evin —parmağı uzanmış bir el resmiyle işaret edilen katında— ismi de yazılabilen —meslek sahibinin dişçilik, göz hekimliği ettiğini anlatmaktadır.

Afişlerin, türlü ilânların kısa bildirilerle yazılaması, telgraf kitabeti gibi, özel kaideleri olan bir teknik halini almıştır :

(Büyük tenzilât), (Kelepir mallar), (Hakikî indirmeler), (İki film birden) v.b.

SANAT ESERLERİNDE

Bu kısa anlatış, sanat eri yazarların stilinde de görülmektedir : Peyami, böyle veciz bir anlatışı pek güzel kullanmaktadır :

"Belinden kürek kemiklerine doğru bir ağrı sıçramıştı. Rutubet."

(yalnız 18)

Yazarın bu tek (Rutubet) kelimesiyle, (ağrının sebebi rutubettir) demek istediği çok iyi anlaşılmaktadır.

“Bir ayak sesi, hafif bir öksürük. Selmin giriyordu”

(idem, ibid 24)

Bu misâlde bildiriler önce veriliyor, sebep sonra anlatılıyor.

Bu veciz anlatışın tam cümlelerle muadili şöyle olurdu: Bir ayak sesi, sonra hafif bir öksürük işitildi. Bu işitilen ayak sesiyle hafif öksürük odaya giren Selmin'den geliyordu.

Bu anlatış yeni, sanatlı bir (apposition—atfi beyan)dır.

EVET, HAYIR

Söyleşmelerde sorulara verilen *evet*, *hayır* gibi cevaplar da tam cümleler değerindedir.

— Toplantıya siz de geliyor musunuz ?

— Evet. (=Ben de geliyorum)

— Hayır. (=Ben gelmiyorum)

Sese verilen ton ile de, toplantıya gitmekten, ya iştirak edememekten duyulan sevinç, ya esef, hissettirilebilmektedir.

Peyami'den bir misal :

“...Değil mi öyle, Selminciğim? Güzelliğin sonsuz olduğuna kendi kendini de kandırıyorsun”.

Kız cevap vermedi, bir sarı gül kopardı ve Besim'in yakasına taktı.

— Yalanı müdafaanın mükâfatı mı bu ?

— Evet.

Bu tek evvet'le verilen cevabın mantıklı cümle değeri, kendisine karışan duyusallıkla vasıflanmış olarak anlaşılmakta ve duyulmaktadır.

Reşat Nuri'den :

“Feride iyiden iyiye korkmağa, şaşırmağa başlamıştı.

— Mektep arkadaşınızı ben tanıyor muyum ?

— Hayır.

— Arkadaşınız beni tanıyor mu ?

— Hayır...

(Çal. 88)

SUNU (TAKDİM) SÖZLERİ (LES PRESENTATİFS)

Sunmak (takdim etmek) için yazı diline geçmiş *işte* sözü ve halk dilinde *de ha*, ya sadece *ha*, *nah/na* gibi ünlemlere benzer dil işaretleri vardır. *İşte*'nin de eski bir *uş de*'den çıkmış olduğunu sanıyoruz.*

Sunu (présentation) aracı olan *işte*'nin dilde oynadığı rol geniş ve önemlidir: canlı cansız varlıkları, fikirleri, eylemleri sunar.

(Küçük nereye gitti diye merak eden anneye) anne, *işte kardeşim*, (yazı yazmağa imkân arayan birine) *işte kâğıt kalem*, (güç, acıklı bir olaydan sonra) *işte dünyanın hali*, (yangını nerede görüyorsunuz? diye sorana) *işte dumanı*, (kesin bir karar önünde) *işte bu! işte bu kadar!*

(Kendisinden bahsolunan, beklenilmeyen veya beklenen birinin çıka gelişi halinde) *işte geliyor*, *kendisi de işte*, (bir dâvanın sonucu önünde) *işte dediğim oldu!* v.b.

Fülle birlikte getirilen *işte* ile edilen sunuların dilsel değeri psikolojik bir analizle anlaşılır; *geliyor işte*, geleni sunmak için değildir, gelmeyeceği sanılanın gelişini dâvaya ispat olarak göstermek için söylenmiştir. *İşte dediğim oldu* misalinde de dâvanın gerçekleşmesi göze çarptırılmaktadır.

İşte'nin gördüğü sunu rolü üzerine birkaç misâl daha: *İşte olanlar bitenler*. — *İşte anlattıkları*. — *İşte gençlik*. — *İşte ihtiyarlık* (bu yaşların özel bir karakteri karşısında).

Ediplerden misâller :

İşte sen, işte göğsüm, işte hançer (A. Hamit, Nesteren) .

(Dilsel değeri: canımı sana feda ediyorum, kendimi teslim ediyorum...)

“Şu karşıdan gelen kadın da mı? Kim bilir! *Yaklaşıyor işte*.

(Pey. yal. 6)

Kadın değil, yaklaşması sunuluyor.

“Bazı haller var ki insan acıyacağına güler, *işte o hale gelmiş.*”

(Ras. şehir. 172)

Rasim, yaralı bereli suratına yakı yapıştıran velosipetçinin tablosunu çizdikten sonra, gülünçlüğünü prezante ediyor.

Mahalle külhanbeyleri ağzından :

— “*Nah!* Keleşe sor!”

(R. şehir 173)

* Uş mundağ kıl — işte böyle yap (Div. 1. 36).

YANSIMALAR (LES ONOMATOPEES)

Türkçede —ve başka dillerde— her türlü seslerin, hareketlerin, ışıkların seslerle taklidinden doğmuş kelimeler vardır ki, yansımalar (onomatopées) ismiyle anılır.

Yansımalar da, ünlemler gibi, dilin en tabii anlatış araçlarıdır, yine onlar gibi dilden dile değişmekte, başka başka şekillerle bulunmaktadır. Yansımalar da sosyal ve ulusal karakterleri olan bir çeşit kelimelerdir:

Bir şey *tak etti*, duydunuz mu ?

Buradaki *tak* işitilen sesin yansımasıdır.

Saat durmadan *tıttık ediyor*. —Şu *taktuk* ne oluyor?— *Takur tukur* kesilse... Çok rahatsız oluyorum.

Bütün bunlar (tak, tık, tok, tuk'lar) ses yansımalarıdır.

§ *Pat küt*, yaramaz çocuğun yüzüne iki şamar! *Paldır küldür!* Böyle ne yuvarlanıyor ?

Bunlar da sesler taklit eden yansımalarıdır.

§ Çocuk *çıtır çıtır konuşuyor*, *tıptış tıptış yürüyor*, *mışıl mışıl uyuyor*...

Bunlar da eyleyiş yansımalarıdır. Bu yansımalar sayılamıyacak kadar çoktur; zarf olarak eyleyişlerin, sıfat olarak varlıkların vasıflarını, karakterlerini belirtirler :

a) *vızır vızır* çalışmak (arılar gibi)

kıtır kıtır kesmek, yemek

şakır şakır akmak, yağmak, ötmek

zangır zangır titremek, sarsılmak

piril piril, *parıl parıl* ışıklı, temiz olmak

dangul dungul konuşmak

cayır cayır yanmak, işlemek, çekip almak

çatır çatır sarsılmak, yıkılmak, sökmek

püfür püfür esmek v.b.

b) *kıtır kıtır* (simitler, simitlerim *kıtır kıtır*)

piril piril (gözler, gözleri *piril piril*)

dangul dungul (konuşan, kültürsüz)

kekeme, *pepe*, *pepeme*, *hım hım* (hattâ *hımbıl*) gibi cevherleşmiş sıfatlarımız yansıma menşelidir.

c) Yansımalarından gelişmiş isimlerimiz de vardır: *çit* yok, *gık*

demedi, *hur gür* — çekişme, geçimsizlik, kavga (köpeğin kediye saldırışından, çıkardığı sesin yansımasından), *gır* (gır geçmek, gır kaynatmak — şundan bundan konuşarak vakit geçirmek)... v.b.

“...hele ortadaki balya *gıcır! gıcır!* öterse, var ya, değme çıplak enselerin kurumuna!” (şehir 174)

“...meyhanede oturmuşlar, çığirtma çaldırıyorlar; onlar da dalar, tezgâh başı *gırı* başlar...” (R. şehir. 178).

§ Konuşuyorduk; *çat kapı!* Beklenmedik bir misafir...

Buradaki *çat kapı* yansıma grubunun anlatış değeri (identification'u) — (çat diye bir sesle kapıya vurulduğu işitildi, koşuldu...)

Not. Yansılardan kaideli fiiler, isimler türemektedir; fiiler monografisinde görülecektir.

Divanda :

Bu büyük anıtta yansımaları kullanılmış buluyoruz: tiring etti, ettürdi (Div. III. 370) v.b.

Cümle (La Proposition)

İstemin anlatılışı en az iki kavramın (terimin) yanyana söylenmesi, ya yazılması ile olur :

- a) Kendisinden konuşulan (bahsolunan)
- b) Konuşulanın ne olduğu, ya ne yaptığı.

Örnekler :

1. Ali hasta, dediğimiz zaman, konuşulan: Ali, ne olduğu: hasta.
2. Çocuk yatıyor dediğimiz zaman da konuşulan: çocuk, ne yaptığı: yatıyor.

Gramerde bu anlatılışa *cümle* (proposition), konuşulan terime *özne* (lât. subjectum, al. subjekt), öznenin ne olduğunu, ya ne yaptığını bildiren terime *yüklem* (prädikat, ya attribut) denilir.

Birinci cümlede Ali: özne (subjekt), hasta: yüklem (prädikat, attribut); ikinci cümlede çocuk: özne, yatıyor: yüklem.

CÜMLENİN İKİ TEMEL ÇEŞİDİ

Yüklem, öznenin ne olduğunu bildiriyorsa cümle: isim cümlesi, ne yaptığını bildiriyorsa cümle: fiil cümlesi olur.

Birinci cümle isim cümlesi, ikinci cümle de fiil cümlesidir.

Özneyi bulmak için sorular

Özne canlı varlık olursa *kim*, cansız varlık, fikir, kavram olursa *ne* ile soru tertip edilir.

ORHON YAZITLARINDA

Basit fiil cümlesine misaller :

- a) Kanıñ ügüzçe yügürti (II E 20)
 Kanıñ subça yügürti (I E 24)
 = Kanın nehir gibi aktı
 b) süngükig tagça yatdı (II E 20)
 süngüküng tagça yatdı (I E 24)
 = Kemiklerin dağ gibi yığıldı
 c) urı oğlınğın kul kıldığ (II E 20)
 = erkek çocuğunu kul kıldın
 urı oğlınğ kul boldı (I E 24)
 = erkek çocuğun kul oldu
 kız oğlınğın küng kıldığ (II E 20)
 = kız çocuğunu halayık kıldın
 kız oğlınğ küng boldı (I E 24)
 = Kız çocuğun halayık oldu

Not: Metinde urı *oğlınğ'a beglig* (=royal, şahane), kız oğlınğ'a da silik = sâf, pâk, bakir) sıfatı verilmiştir.

İkinci anıtta cümle nesne almış, birincide nesnesiz kalmıştır; ikincide cümle objektif (geçişli) kıl-, birincide subjektif (geçişsiz) bol- fiiliyle kurulmuştur.

TURFAN METİNLERİNDE

Basit fiil cümlesine misâllar :

- a) Kün tngri... yarudı (der Sonne erstrahlte)
 = gün tanrı (güneş) ışıl ışıl parıldadı.

(T II Y 36. 12)

- b) Yağız yir yüzi yaşardı (Das Antlitz
 der braunen Erde wurde grün)

- = Yağız yer yüzü yeşerdi. (id. ibid)
 c) toz toprak özin söndi (Der Staub
 lefte sich) = toz toprak kendiliğinden
 södnü (yatıştı)

DİVANDA

Basit fiil cümlesine misâller :

- er kaçtı (Div. II 5)
 sü köçti (=ordu sefere çıktı) (idem ibid)
 yıpar burdı (D. II 6)
 = misk koktu (kokusu tüttü)
 keyik tezdi (D. II. 8)
 = geyik kaçtı

Not: Er için kaçtı, geyik için tezdi. Anlatış zenginliğine dikkat buyurula.

İKİ VE ÜÇ TERİMLİ CÜMLELER

Öznel (subjektif) fiillerle yalnız iki terimli cümleler kurulabilir:

Tan ağardı. —Güneş doğdu. —Ay battı. —Yağmur yağdı.
 —Gök gürledi. —Yıldırım düştü. —Meclis açıldı.—Tasarı görüşüldü.
 —Kongre toplandı. —Kurultay dağıldı. —Yemek pişti. —Pilâv
 yendi. —Kısrak kişnedi. —Köpek havladı... v.b.

Nesnel (objektif) fiillerle kurulan cümleler *nesne* (objekt) tümleci alarak üç terimli olur, çok kere ikinci nesne (objekt) tümleci de bulunur: Meclis kanunları hazırlar. —Anneler çocuklarını büyütürler. —Öğretmenler ders verirler. —Hastabakıcı hastaya sütünü içirdi. —Ahçı yemeği pişirir. —Mum dibine ışık vermez (Ata)... v.b.

CÜMLE İLE KELİMELER

Hepimiz, ilk çocukluk çağımızda, okuyup yazmasını öğrenmeden önce, yakın çevremizde konuşulan dili, hazır cümle parçaları olarak öğreniriz. Sonra da kitaplardan ve gide gide ilerliyen kültür öğrenimiyle birlikte, aralıksız, dil öğrenimimiz de ilerler.

Bunun neticesi olarak konuştuğumuz, ya yazı yazdığımız zaman kullandığımız kelimeler, sözlükte madde başı olan kelimeler gibi değildir; morfolojik şekiller kazanmıştır; meselâ,

“Sizi toplantıya çağırmağa geldim”
cümlesinde (siz, toplantı, çağırma, gelmek) kelimeleri morfolojik şekiller almış *cümle parçaları* olarak bulunmaktadır.

Konuşan, ya yazan, kelimeleri sözlükten alıp bu şekillere kendi sokmaz; zihninde hazır bulur, o andaki (actuel) istemine göre kullanır.

Morfolojik şekli *sıfır* kelimeler de kullanırız. O zaman dizim sırası cümle parçasının rolünü belirtir.

Çevreler, bölgeler aynı kelime ve kelime şekillerini kullanmazlar; gramer, Türkçeyi en iyi bildiği kabul edilen ediplerin yazılarını model alarak, dilimizin dizimel birliğini sağlamağa çalışır.

Kelimeler ve dizimel (syntaxique) şekilleri konuşanın (ve yazanın) o andaki (actuel) istemine göre olur, psikolojik ve sosyal damgasını taşır. Gramer anlatış istemleriyle dizimel şekiller arasındaki bu psikolojik ve sosyal münasebetleri araştırmalıdır.

HANGİ KELİMELER ÖZNE, NESNE OLUR

İsim zümfesine giren, —canlı cansız varlıklar, her türlü fikir ve kavramlar— gösteren bütün kelimeler: Lâtince tekil nomen, çoğul nomina — isimler, substantiva (cevher isimler) ve adjectiva (ulak isimler) diye ikiye ayrılır; çağdaş dilbilimine göre ikisinin mahiyeti birdir, ikisi de cümlede özne ve nesne rollerini oynayabilir.

Bizde, doğru olmıyarak, sıfat (qualificatif) ismi ulakların (adjectiflerin) bütün çeşitlerine verilmiştir.

İSİMLEŞTİRME

Dilde türlü sesleri, ses ve kelime gruplarını, hattâ cümleleri isimleştirerek cümlede özne ve nesne olarak kullanmak yolları vardır:

1. Başlarına *bir* getirilerek; mes.

Bu kelimedede *bir k* unutulmuş (özne)

Şu ismin sonuna *bir si* getirmeli (nesne)

2. Tümles belgisi getirilerek; mes.

“Komşular birer birer *başınız sağ olsun*’a geliyorlardı” (Hamdi Varoğlu, tefrika).

Oğlu Kore’den dönen teyzeye *gözünüz aydın*’a gitmeliyiz.

Bir *aleykümüsselâm* desem diye bekledi mi *akşam şerifler hayr olsun*'u unutacak (Rasim, şehir, 171).

A. Rasim'den başka bir misal :

"...fa, mi, re, sol'dan çakmam. Musikide hafızımdır: (çatık da kaşlı tonbul eda)yı, (hele ol dilber-i rana, arada bir çakıyor)u, (sabahın seher vaktinde)yi, (bir mehveşe bağlandı gönül hayli zamandır)ı, velhasıl... (cimdallı)ya varıncaya ne kadar zamane şarkısı varsa cümlesini ezberlemişimdir. (Şehir. 209).

3.. Grupun sonuna çoğ. bel.lar/-ler getirilerek; mes.

Bir yandan *kahrolsun*'lar, öbür yandan *yaşasın*'lar yükseliyordu.

4. Grupu isim takımı (tamlama) haline getirerek; mes.

Karma karışık *kahrolsun!* naraları, *yaşasın!* nidaları göklere çıkıyordu.

CÜMLEDE AYRI YAZILMIŞ ÖZNEİN BULUNMIYABİLMESİ

Eklenmiş zamir ile, ya fiilin şekliyle öznesi (subjekt'i) bilinen cümlelerde ayrı yazılmış özne aranmaz; mes.

Okuyunuz, dinliyelim. —Hastaya sütünü içirdim. —Pencere-leri açtık, hava aldık. —Gazeteleri okudunuz mu? v.b.

Arkadaşlarıyla sinemaya gitmek için annesinden izin isteyen çocuk: —Anne, ben de gideyim mi? der. Böyle bir cümlede *ben* nasıl bir rol oynar? İzin isteyen çocuk kendini arkadaşlarına katmak için *ben de* demiştir. Buradaki *ben de* tamamlayıcı, birleştirici bir rol oynamaktadır.

Birini ismiyle: "Bay Vural, buraya geliniz" diyerek yanımıza çağırırız. Burada Bay Vural hitabı *vocatif* (çağırma) tır, özne değildir.

Yanımıza çağırmak istediğimizin ismini bilmezsek, işaret ederek "Buraya *siz* geliniz" deriz, hattâ kendi anlamazsa "*Siz, siz* geliniz" deriz. Bu zamirlerin özne olmadığı meydandadır.

Öğretmen sınıfa dönerek öğrencilerden birine: —Siz söyleyiniz, yahut —Siz tahta başına geliniz, diyor. Burada da *siz* zamiri ne rol oynar? Cevap vermeğe (ya tahta başına gelmeğe) çağırılan öğrenciyi arkadaşlarından ayırmak için söylenmiştir.

“Bu resmi *ben* yaptım, bunu da arkadaşım” gibi bir cümlede de *ben* açıklayıcı (explicatif) bir rol oynamaktadır. Konuşanın istemi iki resimden hangisini kendi yaptığını açıklamaktır.

“Hayır, mevzu *ben* olmayacağı (Talih, rom. 13).

Yazacağı romana mevzu arıyan edip, kendini mevzu olabilmek fikrinden ayırmak için *ben* zamirini kullanıyor. Burada da *ben* ayırıcı (exclusif) bir rol oynamaktadır.

SIRALANMIŞ CÜMLELERDE

Sıralanmış, özneleri bir, cümlelerde özne birincide bulunur; öbür cümlede (ya cümlelerde) özne tekrarlanmaz, zamirle de temsil edilmez :

1. Ali geldi, gitti.
2. Ali okulundan geldi, ayak topunu aldı, gitti.
3. Ayşe okuldan geldikten sonra, tenis için giyindi, raketini alıp çıktı... v.b.

Bu cümleler bağlaçla birbirine bağlı da olsa özne tekrarlanmaz, zamirle de temsil edilmez: Ali bir aralık uğradı ama çok durmadı, yine sokağa çıktı... v.b.

Sıralanmış cümlelerde müşterek öznenin yalnız birincide olup öbürlerinde tekrarlanmadığına bütün ediplerden istenildiği kadar misâl alınabilir; Reşat Nuri'den :

— Hangi köpekler? Ne yemeği?

— Viranedeki köpekler. Ah, ma sör, görseniz, beni gördükleri zaman ne kadar seviniyorlar! Dün akşam tâ köşebaşından karşıladılar. Viranede sabredemiyorlardı, ayaklarımın arasında dolaşıyorlardı (çal. 10).

Sıralanmış cümlenin birinde nesne (objekt) olan isim öbüründe (ya öbürlerinde) özne (subjekt) olabilir .

R. H. Karay'dan bir mizsâl :

“Perşembe günü elifi elifine saat onbirde yalı kapısından giren Şemsi, Mazlum Sami beyi bahçesinde buldu; sırtına bir pelerin atmış, artist saçlı ve artist tavırlı bir misafirle dolaşıyordu. Şemsi'yi görünce ayrıldı, karşılamak için yürüdü” (bizim. 41).

§ Bir roman şöyle başlıyor :

“Karanlıkta gözlerini görememişti”

(Peyami, Yalnızız I, 1)

Kim görememişti? Kimin gözlerini görememişti?

Yazar söylemiyor, fakat okuyan anlıyor :

İki sevgiliden biri —erkek— öbürünün —kadının—gözlerini görememişti.

Yazarın istemi açık açık anlaşılıyor.

ÖZNESİZ CÜMLELER

1) Genel olarak öğüt vermek istemiyle, malı -yapılı fiille kurulan cümlelerin öznesi (subjekt) olmaz: üşenmemeli, çalışmalı, adam olmalı. —Geri kalmamalı, utanacak duruma düşmemeli v.b.

Tek bir kişiye, bir gence, öğüt verirken de malı -yapılı fiil öznesiz bırakılabilir, fakat kendisine hitap edilenin istenen özne olduğu sezilir, incitmemek için cümle öznesiz bırakılmıştır.

Kendi işleri için aralarında konuşanlardan biri: “...iyi düşünmeli, meselenin her yönünü konuşmalı, ondan sonra karar vermeli” gibi öznesiz cümlelerde subjektin bütün konuşanlar olduğu sezilmekte, anlaşılmaktadır.

Karacaoğlan’dan :

Ben yiğit isterim firkat dağıda
Yiğidin başında duman olmalı

.....

Kapar mızrağını meydana çıkar
Yiğidin ardında duran olmalı

.....

Yüz yalancı ile başa çıkılmaz
İçinden sıdk ile yanan olmalı

Yunus Emre’de :

Yunus Emre’nin şiirlerinde malı-kipi yoktur, mak-gerek şekli bu rolü oynamakadır: Kim dervişlik ister ise

Şerbeti elinden koyup *ağuyu nûş itmek gerek*
Dünyadan gönlünü çeke eliyle arpa eke
Ununa yarı kül kata, *güneşte kurutnak gerek*

Malı-kipline özne verilmesi :

Bu fiil kipiyle kurulan cümleye, istem gerekliliğiyle, özne verilir: Kardeşiniz çok çalışmalıdır. —İşlerimiz çok ve ağır, başarmak istersek çok çalışmalıyız. . .

2) Pasif (edilgen) 3. k. fiillerle öznesiz cümleler kullanılmaktadır: Uzun uzun görüşüldü, önemli kararlar verildi, tedbirler alındı, kanunlar kabul edildi. . . gibi.

Mecliste, komisyonda, ilgili kimseler arasında görüşülüp karar verildiğini anlatmak için kurulan bu cümlelerde belirtilecek özne olmaz.

3) Çoğul 3. k. fiillerle de öznesi (subjekt) belirsiz cümleler kurulur :

İnsanı işte böyle utandırırılar.

Suç işliyenleri cezasız bırakmazlar. . .

Son cümlede, özne büsbütün belirsiz değildir, adaleti yürütenlerin suçluları cezasız bırakmadıkları sezilmektedir.

R. H. Karay'dan :

"...hem lüzumlu imiş de muhtarlıkları neden kaldırdılar? Yeniden koymadan yapamıyacaklarını nihayet anladılar. Anladılar ama öylesini artık bir daha kuramazlar." (bizim. 41)

R. Nuri'den :

"Şerif —Mükemmel insan diye bunu yapana derler" (Es. 10).

4) Genel istemle başa alınan formül *diyorlar ki* fiiline objekt (nesne) olarak cümleler kurulur :

Diyorlar ki bu kış sert olacak. —*Diyorlar ki* harp çabuk bitmiyecek. . .

5) Her hangi bir karine ile subjekt (öznesi) anlaşılabilen cümlelere özne vermemek de vardır :

Manav dükkânında

Manav: "Halis Amasyalarımız var."

Müşteri: "*İstemez*; şu şeftalilerden bir kilo veriniz.,,

Müşteri formül *istemez* fiilini öznesiz bırakıyor, fakat kendinin elma istemediğini anlatabiliyor.

Tabiatte geçen eylemler :

Yağmur (kar, dolu) yağmak, rüzgâr (yel) esmek, şimşek çakmak,

gök gürlemek... gibi fiiler kendi özneleriyle bileşik halde bulunuyorlar; fakat (Ne yağıyor ya! Yaman esiyor! Bütün gece bir yağdı ki!) gibi öznesiz cümleler de kurulur.

Bütün gece fırtınalı geçti: şimşekler, gök gürültüleri, sağanak sağanak yağmur! cümlesinde görüldüğü gibi, tabiat eylem isimleri yüklemsiz (fiilsiz) cümle değerinde anlatışlar sağlamaktadır.

FİİLİN HAKİKİ YÜKLEM OLMİYABİLMESİ

Her zaman fiil hakikî yüklem (predikat) değildir. Meselâ, “Çalığışu ağlasın! On senedir ... bunu gören olmamıştı.” (R. N. çal. 7) cümlesinde *ağlasın* 3. k. emriyle Çalığışu'nun ağlaması emredilmiyor; bütün öğrencilik senelerinde ilk defa ağladığının görülmesi ne kadar acayip! demek isteniliyor.

Yazar ne demek istemiş, istemini nasıl anlatmış? başka bir benzer halde aynı dil araçları kullanılabilecek mi? İşte bunu kavramalı.

Fransızcada, aynı istemle kurulan bir cümlede fiil bitimsiz (infinitif) şekilde kullanılır. Zola'nın —La Pensée et la Langue'tan aldığım— şu cümlesini Reşat Nuri'nin cümlesiyle karşılaştırınız :

...mes enfants mendier! J'aimerais mieux les tuer et me tuer ensuite. (Zola. Germ. 291)

Bu cümleyi, Reşat Nuri'nin kullandığı şekilde, dilimize pek güzel çevirebiliriz :

...çocuklarım dilensin! Onları öldürüp sonra da kendimi öldürmeyi tercih ederim.

...oldsun ...olsun formülü :

Bu formül de fiilin her zaman yüklem rolünde olmadığına başka bir ispattır; misaller :

a) Kış olsun yaz olsun, Veli üstünden yün gömleği eksik etmez. (Zaman zarfi rolünde)

Bu formülü (ister kış olsun ister yaz) şeklinde de kullanabiliriz. Emir 3. k. ile yapılan bu formüller (yaz kış) zaman zarfiyle *identifizier* edilebilir.

b) Ali olsun Veli olsun, ikisinden birinin gelmesi yeter.

Bu cümleyi (ister... ister...) formülü ile de söyleyebiliriz : (nöbetleşmede eşitlik anlatışıyle).

c) Bu kumaşın fiyatı *olsun olsun* (ya *olsa olsa*) beş lira (tahmin anlatışıyle).

Konuşanın istemine anlayış göstermek, o istemin aynı değerde muadil anlatışlarını aramak (identifier etmek), düşünüşten anlatışa metodunun başlıca prensiplerindenidir.

Mi istersin formülü :

Sorulu fiil şeklinde olan *mi istersin* formülü de hakikî yüklem (predikat) olmaz :

Canbazlar mı istersin, hokkabazlar mı istersin, orada neler seyrettik (ya neler seyretmedik).

Yemişler mi istersin, bonbonlar mı istersin, orada neler yedik (ya neler yemedik)

Bu cümlelerle konuşanın istemi bulunduğu yerde canbarz, hokkabaz gibi eğlenceler seyrettiğini, yemiş, bonbon gibi lezzetli şeyler yediğini anlatmaktadır; gramerci rutiniyle, sorulu 2. k. fiilden cümle analizine kalkmanın yersiz olduğu kolayca anlaşılıyor.

SIFATLARIN ÖZNE VE NESNE OLMASI

Bir çeşit nomen (isim) olan sıfatlar (adjectiva) cümlede özne ve nesne (subjekt ve objekt) rollerini oynamaktadır. Misaller :

Büyükler konuşurken *küçükler* dinler. *Beyazlar* gelene çok yakışmıştı. *Karalar* dul kadını daha yaşlı gösteriyordu.

Karacaoğlan'dan :

Yayladan inerken *bir güzel* gördüm
Ağlar melil melil bilmem nedendir.
Ak yerine *karalar* başına
Bağlar melil melil bilmem nedendir.

*

Kırmızılar giyip salınır

*

Enginli yüksekli dumanlı dağlar
Hastanın halinden ne bilsin *sağlar*.

*

Güzellere geçmez oldu nazımız.

*

Netmeli *güzeli* huy olmayınca

*

Yiğit yiğide yar olur

Kötülerde ham süt olur

*

Başka misaller :

Yeşil gözleri dinlendirir, *beyaz* kamaştırır.

Kel insanı iğrendirir, *kör* acındırır.

Şişman sığağı sevmez, *sıska* da soğuşu.

Kışın *sığağı*, yazın *soğuşu* ararız.

§ *Yumurta akı*, *yumurta sarısı* cevhere, maddeye verilmiş isimlerdir. *Yüz akı* ise namus, şeref anlamına abstre bir kavrama verilmiş isimdir: O güç ve sorumlu işlerin içinden *yüzünün akı* ile çıktı. Bu kavramın zıddı da *yüz karası*'dır. Krş. *yiğrekacısı*.

Dilimiz çoktan *hamamı* atmış, *sıcak* kullanmıştır: *Sığağa* giren terler (Ata).

Sıfatları, isim takımı şeklinde, özne ve nesne olarak çok kullanırız :

Yemişlerin *sağlamı* satıldı, *çürükleri* atıldı. —*Sağlamı* ayırıp sattık, *çürüklerini* attık. —Ekmeğin *tazesini* yendi, *bayatı* kaldı. —Ben *bayatını tazesine* tercih ederim. —Her şeyin *yeşilini*, yeşilin de açığını (koyusunu) severim v.b.

Sorulu cümlede, cevap olan sıfatın isimliği çok iyi duyulur :

Yemişin *sağlamını* mı yersiniz, *çürüğünü* mü? —*Sağlamını* tabii.

İsim ve sıfat yakınlığı :

Bir bakışta ne oldukları görülürken genç, ihtiyar, kör, topal, kötürüm, çolak, kel gibi sıfatlar, insan kategorisine giren erkek, kadın, oğlan, kız... gibi isimlere, mâna bakımından, çok yakındır. Hepsine *bir* ulanabilir ve çoğul lar-belgisi getirilir. Misaller :

Bir erkek böyle ağlar mı? —Ağlamak erkeklere yakışmaz... gibi, Bir genç savaşmaktan yılar mı? —Korkaklık gençlere yakışır mı? denilebilmektedir.

Erkek ahçı, kadın öğretmen gibi genç avcı, ihtiyar öğretmen; erkek duruşlu, çocuk yüzlü gibi genç simalı, ihtiyar yüzlü... denilebilir.

Sıfatlar, isimler ulak rolünde :

Sıfatlar gibi isimlerin de ulak (adjectif) rolünde kullanılması çok eskidir; Karacaoğlan :

Ala gözlüm yıktın kalbim evini
Tomurcuk güllerim al diye diye

dediği gibi.

Yeni açmış has bahçenin gülüsün
Kömür gözlüm, kıymetini bilene

de diyor.

Şu mısradaki her iki rol birleşmiş :

Al karanfil takmış *sünbül saçına*

Bir şeyin yapılmasına yarıyan madde ismini sıfat olarak kullanmak da çok eskidir; Orhon yazıtlarında Temirkapığ—Demir kapı bulunduğu gibi Karacaoğlan da bu gibi madde isimlerini sıfat rolünde kullanmaktadır :

Altun kemerin olayım
Dola beni bel yerine (13)
Keten gömlek giymiş kolu sırmalı
Kollarını sıkmış *altun bilezik* (9)

Konuşma dilimizi eşsiz koşmalarıyla ilk edebileştiren Karacaoğlandır. Bugün yetişmekte olan genç şair ve ediplerimiz ondan sayısız örnekler alabilirler (tabii pek az olan arkaizmaları çağımıza döndürmek şartıyla).

SIFAT YARATMAĞA DUYULAN İHTİYAÇ

XI. yüzyıldan sonra, Orta Asya'dan ayrılan Oğuz-Kıpçak ulusları İslâm dinini kabul etmiş, İslâm kültürü ile yoğurulmuş olarak Batıya, Güneye yayılmışlardı. XIV. yüzyılda Küçük Asya'yı, Kuzey Afrika'yı ve Balkanları hükümleri altında tutmakta bulunuyorlardı; bu Türkler bizim öz atalarımızdır.

XIV. yüzyıldan beri dilimiz iki ayrı yoldan giderek iki ayrı gelişme göstermiştir. Yapma bir edebiyat dili Farsça ve Arapçanın estetik ve kültür etkileri altında argolaşırken halk dilimiz durmadan işlenmiş, zengin bir dil olarak gelişmiştir.

Edebî argoyu geliştirenler çok küçük bir zümreden, saray ve konak metnahı bir avuç şairden ibaret kalmıştır. İran şiirini model, Fars ferhenklerini kaynak alan bu küçük zümre Türk şiirinin resmî

temsilcileri olduklarından yerli ve yabancı edebiyat tarihleri yalnız onlarla meşgul olmuştur.

Bu göz kamaştırıcı sanat şatafatı dışında ise, halkın bütün tabakaları içinde, son elli altmış yılın keşfettiği —hâlâ yüksek değerleri bilinmiyen— zengin Türkçemiz yaratılıyordu.

Lehçe, Kamusutürkî ve bizim Sözlük bu zenginliklerin hazneleridir. Halk tabakaları neler türetmiş, neler yaratmış! Önümüze koyduğu dilin nihayet edebileşmesinden ve yaratılan yeni eserlerin binbir etüdünden de gramerlerimiz doğmuştur. Burada, şimdi, etütler dışında kalmış bir dilbilimsel olay üzerinde durmak istiyorum: bu olay halk tabakalarının duyduğu sıfat, karakteristik isim yaratmak ihtiyacından doğan özgül dildir. Saray-konak mettahlarının acem kırması terkipli sıfatları kullanılıştan kalkarken halkın—modelsiz kaynaksız— yarattığı sıfatlar canlı edebî dile sızmak yolunu bile buluyorlar.

Bu sıfatlar geleceğin edebi dilinde büyük bir rol oynayacak değildir; bunların dikkati çekmeğe değerli yönleri, resmî edebî argo dışında, aynı sıfat yaratmak ihtiyacıyla, doğmuş olmalarıdır.

Bu yarı edebî halk argosunun bir bölüğü batırmak içinse övmek, okşamak için olanları da vardır; örnekler veriyoruz.

En başa, Atatürk'ün de kullanmış olduğu *mendebur*'u alıyorum. Nerden geliyor? Rasim'in yazılarında çok görülen sıfatlardan: külhani, hırpani, züppe, hoppa... ve daha alaylı kaçan *hoppacık*... Moda haline getirilen külüstür (eşya h.), ediplerin yazılarında çokça raslanan lenduha (çok büyük); pinti, kakavan, çapaçul, cadaloz, enayi, avanak, kırtıpıl, tırıl, hımbıl, hımhım, sallapati... herkesin kullandığı bileşikler: pisboğaz, boşboğaz, kalpazan, savuruk, sürtük, şımarık, cingöz, kuşbeyinli, eli bayraklı, mankafa, vurdumduymaz, içinden parzarlıklı, acemi çaylak, açık saçık, adıbatası, başı kopası, hinoğlu hin v.b.

Ahmet Rasim, halkın ihtiraslı anlatış ihtiyacını gösteren sıfatlardan seriler armağan etmiştir: (... şık züppe, göksu avrupalısı, beyoğlu dandinisi, yalı mirasyedisi bir bey...) (Şehir. 171)

Rasim tatlusufirengi yerine göksuavrupalısı sıfatını şıpınışi uydurmuşdur.

H. R. Gürpınar'da :

(Halkın karakteristik isimler vermek ihtirasını gösteren canlı bir misal: Hasna H. Kadıköy iskelesinden kalkmak üzere olan vapura güçlkle biniyor; dopdolu olan kadınlar tarafına giriyor, fena bir karşılaşmaya uğruyor).

“Bir kadın —Aa, *kuyu çıkriğına* benziyor.

Yanındaki —Buna *dalkavuk Hasna* derler.

Başka bir kadın —Nasıl şey bu böyle? *Koltuk yastığı* gibi bir kadın...

(Hasna, kendisini çağıran bir bildiğin yanına ilişikten sonra)

— Aman, kardeş, Fatma, bittim... Bak şurada *aptés ibriği kıyafetli* bir karı var, işte o bana *kuyu çıkriğı* dedi. Öteki *hamam anası* da *koltuk yastığı, dalkavuk...* daha hangisini söylüyeyim?..”

(T. K. s. 38)

Bileşiklere duyulan ihtiyaç :

Orta Asya'dan kuvvetli akınlarla Batıya ve Güneye geldikleri zaman, eski Türkçeden mias olarak getirdikleri kelimeler, İslâm kültüründen edindikleri terimler ve hükümleri altına geçen yerlerde buldukları yeni şeylerin isimleri atalarımıza yetmemiş, bileştirme (composition) yolu ile boyuna yeni isimler yaratmak ihtiyacını duymuşlar ve bu duyuşla yaptıkları bileşiklerle dilimizi zenginleştirmişler, kültürleştirmişler, Türkçemizi şaşılacak derecede işlemişlerdir.

Bu yüksek kültür hareketi yüzyıllardan beri halkın geniş tabakaları içinde devam edegelmektedir; yalnız küçük bir zümre, Enderun edebiyatı denilen acem kırması argoyu yaratan saray-konak mettahtları bu hareketin dışında kalmışlardır.

Saray-konak şairleri umdukları caizeleri elde etmek için Fars edebiyatının terkiplerini örnek alırken, halk tabakaları Türkçenin bileştirme kudretini işlemekten hiç geri kalmadılar, ancak şimdi görebildiğimiz zengin Türkçeyi hazırladılar.

Durmadan yaratılan bileşiklerle bayağı bir halk terminolojisine vücut verilmiştir; mes.

Botanik terimleri :

Altunotu (scolopendre), altuntop (ambrette grise), acıhiyar (coloquinte), at kestanesi (marron d'Inde), akgünlük (encens d'Inde), karagünlük (encens d'Afrique), küskün otu (sensitive), karaağaç, akçağaç (erable), sarıhalile (myrobolan) v.b.

Bir ağacın birkaç çeşidi: Karaardıç, kızıl ardıç, hint ardıç, çalı ardıçı... v.b.

Zooloji terimleri:

Suaygırı (hippopotame), denizaygırı (orque), atsineği (taon), atsülüğü (hippobdèle), ateşböceği (luciole), ateşbalığı (sardine), devekuşu (autruche), akbaba (vautour), karagöz (bir balık), karakuş (aigle) v.b.

Mecazlı bileşik deyimler :

Bunlar yüzlerce ve yüzlercedir; mecazlı denilen bileşik deyimler (locutions) dilimize en zengin ve en yüksek anlatış karakterleri vermiştir.

Her halk tabakası yaptığı bileşik deyimlere kendi damgasını vurmuştur; mes.

Keyif kelimesini kendine mal ettikten sonra, keyfine karışılmasına tahammül etmediğini anlatmak için, köyünde... kasabasında en büyüğü tanıdığı kâhyaya kafa tutmuş, *keyfimin kâhyası yok, keyfime kâhya tanımam* demiş; keyfi, çatmak fiilinin en iyi mânasiyle birleştirerek oturup *keyif çatmış*, hoşla gitmiyen her sebeple *keyfi bozulmuş*. —*Kör* demiş, türlü anlamlarla işlemiş: *kör dövüşü* (boş, ispatsız tartışma), *kör kandil* (içe içe duygularını kaybedecek hale gelmiş sarhoş), *kör düğüm*, *körü körüne*, *körkadı* v.b. Bu *körkadı* deyiminin, —bilirsiniz— hoş bir anekdotu var: Mahkemeye hakkını istemiye gelen doğrucu, kadının kör olduğunu görünce, *behey kör kadı*, diye söze başlamış! —*Kalem* demiş, yine türlü anlamlarla işlemiş: güllerini, fidanlarını aşılama için kesip hazırladığı ucu sivri dal parçasına *aşıkalemi* ve o türlü aşalamaya *kalemaşısı*; taşçının, oymacının kullandığı ucu sivri alete de *taşçı kalemi*, *oymacı kalemi* demiş.—

Saçma sapan fikirleri *kaleme gelmez* saymış, *karakalem*, *kalemişi* v.b. —*Keli* bir ayıp, bir kusur görmüş, aybı... kusuru meydana çıkan anlatmak için *keli göründü*, kendisine yakışmıyacak süslere meraklılar için *kel başa şimşir tarak*, kusurlu olduğuna bakmıyarak kafa tutan için *keli kızdı*... v.b., v.b. Yüzlerce ismi böyle işlediler.

Hele fiilden bileşik deyimlerimizin yüksek anlatış karakterleri üstünde ne kadar durulsa azdır :

atmak, sırtından *atmak*, can *atmak*, birine taş *atmak*, atıp tutmak, topu *atmak*, yabana *atmamak*...v.b.

İlk mâna ve deyimde kazanılan değer :

Şu cümleleri bu bakımdan karşılaştıralım :

1. Ali yerden bir taş aldı.

Bu cümlede *aldı* fiili ilk mânasiyledir.

2. Veli tatlı sözlerle, güler yüzle *dinliyenlerin gönlünü aldı*.

Bu cümlede *aldı* fiili ilk mânasiyle değildir. Öyle bir metin içinde kullanılmıştır ki, yeni bir değer kazanmış bulunmaktadır. Veli dinliyenlerden almamış, dinleyenlere moral birşey vermiş, onları kendisinden memnun, hoşnut bırakmıştır. Veli'nin bu istemi elde etmek için tatlı sözler söylediği, güler yüz gösterdiği de bildirilmektedir.

3. Düşen kıvılcımlardan *çalılık ateş aldı*.

Bu cümlede de *aldı* ilk mâna ile değildir. Çalılık, içine düşen kıvılcımların etkisiyle tutuşmuştur; kıvılcımlardan bir şey almamış, kıvılcımlar çalılığı yakmıştır.

4. Yaramaz çocuk gemi *azıya aldı*.

Eğer gemi azıya alan at olsaydı, *aldı* fiili ilk mânaya çok yakın bir değerle anlaşılırdı; yaramaz çocuğa gem vurulmaz, *aldı* fiili büsbütün başka bir değer kazanmıştır: gemi azı dişleri arasına götürebilen at, üstüne binenin idaresinden kurtulmuş, istediği yöne koşmağa başlamıştır; yaramaz çocuk da verilen öğütleri tutmaz olmuş, kafasına göre hareket etmeğe başlamıştır.

5. Ahmet çok övündü, çok direndi ama nihayet *boyunun ölçüsünü aldı*.

Kendisini beğenen, çok övünen, gücünün yetmediği işlere girişen ve bunun için uğraşan Ahmed'i, rakipleri yendiler, ona haddini bildirdiler. Güreşte yenilenin sırtı yere getirilir, boylu boyunca toza toprağa serilir. İşte Ahmet de yalancı pehlivan gibi yenilmiş, boyunun ölçüsü—gücünün miktarı, haddi, kendisine kabul ettirilmiştir.

Eski belâgat, maani (rhétorique) bu bileşik deyimlerde istiare, mecaz, mecaz-i mürsel (métaphore, allégorie) ve türlü figürler araştırırdı; şimdi identification metodu ile ilk mânadan ne yönlerde ayrılıklar hasıl olduğu düşünülüyor, yeni değerlerin muadil anlattılışları aranıyor. Şimdilik burada fazla durmağa zaman ve program elverişli değildir.

Bileşikler özne ve nesne rolünde :

Gözkapağımız kızarıyor. —*Kahvaltıya* yumurta ister misiniz?
—*Ayşe bileziklerini* takmıştı. —Çok tuz *karaciğere* zarar verir. —*Her*

sütnineye çocuk emniyet edilmez. —Bir iki nesil önceki çocuklar *Karagöze* bayılırlardı. —Gelin *kaynanayı* sevmez derler. —Ben *kaynana-larına* candan sevgi ve saygı gösteren gelinler bilirim.

Türeme (dérive) isimler

Özne nesne rolünde :

Türeme isimler isimden türeme (dénominal) ve fiilden türeme (déverbal) olur.

Not: İsimlere, sıfatlara ayrı monografiler verilmiş olduğu için, burada yalnız cümledeki rolleri üzerine misaller getirmekle yetinilecektir.

İsimden türemelerin özne ve nesne (subjekt, objekt) olmalarına misaller :

Kayıkcı kürek çeker. —İnatçıyı kimse çekemez. —Şekerciliğe büyük önem verilmiştir. —Danışıklı dağ aşar. —Doğruluğa saygı, yalancılığa nefret gösterilir. —Tuzluğu kıran anlaşılmadı. —Genç meşelik ormanlaştı. —Terbiyeli her yerde iyi karşılanır. —Geçimsiz kapılar kapanır... v.b.

CÜMLENİN TÜRLÜ TÜMLEÇLERİ

e- tümleçleri

a) *İkinci nesne tümleci* :

Vermek fiiliyle ve anlam değeri buna yakın fiillerle kurulan cümlelerde iki nesne tümleci bulunur; e- belgili olana *ikinci nesne tümleci* denilir : Çocuğa annesi bir kitap verdi.

— Öğretmen sınıfa matematik dersi verdi. —Alınan haberler gönüllere sevinç getirdi. —Dadı hasta çocuğa ilâcını içirdi. —Anne yaramaz çocuğa ceza verdi. v.b.

Gönder-, göster-, yolla, -ısmarla-... ve anlamca yakınları fiillerle kurulan cümleler de ikinci nesne tümleci alır. Misal için Türk Dilbilgisine bakıla.

Her e- belgili tümleç ikinci nesne değildir.

b) *Değer (bedel) tümleçleri* :

Fiatı göstermek için e- belgili tümleç kullanılır :

Aynı yemişi burada *altmışa*, başka yerde *yüze* hattâ *yüz yirmiye* satıyorlar.

Başka tipte misaller :

Bu kumaş *beş liraya* mal olur.-Bu mallar için belediye nark koymuş, *fazlasına* satılamaz. —Traktör ile yetiştirilen buğday *ucuza* mal olur.

Klâsikleri *Türkçeye çeviriyorlar*. —Şarap ekişdi, *sirkeye* döndü. —Değiştire değiştire *kuşa benzettiler*. —*İyiliğe* iyilik, *kemliğe* kemlik (Ata)... v.b.

Üç ineği *bir ata* değiştirmişler. —Bir sürü koyunu *on dönüm toprağa* değiştirmek... v.b.

Bütün bu misallerde e- tümleci, bir *bedel*, bir *değer*, bir *fiat* göstermek içindir; buna göre *değer* tümleci (bedel tümleci) ismini alır.

c) *Hedef tümleçleri* :*

Ali *hukuka*, Veli *yüksek tekniğe* hazırlanıyorlar. —Erleri *havacılığa* alıştırıyorlar. —Paradan yana durum kötü, *meteliğe* kurşun atıyoruz. —Öğrenciler *toplantılarına* bir yer arıyorlar. —*Geline* bir apartman almışlar... v.b.

Dolay tümleçleri; e- belgili olanlar

Hareket münasebetleri türlü belgili tümleçlerle anlatılır; e- belgili tümleçler de bu rolü oynar.

Halk *dağa* çıktı, *ovaya* indi. —*Şu odaya* girelim, *şu masaya* geçelim. —Kardeşim *size* gelecek. —Havadan *yere* siyah taşlar düştü... v.b.

Yerin mecazlı olmasına misaller :

Bu sözler *kaleme* gelmez. —Teklif *işime* geldi. —Konuşulanlar *aklıma (hatırıma)* gelmiyor. —*Mızrak çuvala* girmez. —Komşular *araya girdi*.— Zavallı Veli *sefalet*e düştü.— Ali de *borca battı*.— Onlar *muratlarına* erdi.— *Başı göğe* erdi... v.b.

Bütün bunlar e- belgili dolay tümleçleridir.

Dolay fiillerine hedef tümleci verilebilir :

Birini *görmeğe* gidiyorum.— Bahçenizden *çiçek koparmağa* geldim.— Kardeşim işlerini *ileriletmeğe* çok çalışıyor.— Ali *kazançlı işlere* atılıyor (bakıyor)... v.b.

e- belgisinin uzatılmış şekilleri :

e- karşı

Bu belgi ile karşıtlık (c. d'opposition) tümleci kurulur :

* Amaç diyemiyorum, kökünden ötürü.

Ordu *düşmana karşı* savaşıyor.

— Düşündüğümüzü *yüzlerine karşı* söyledik... v.b.

Zaman zarfları

Akşama karşı, sabaha karşı :

Sabaha karşı bir deprem oldu.

Mekân zarfları

Denize karşı oturduk, Marmara'yı bütün koyları, dilleri ve adacıklariyle seyrettik.

e- doğru

Bu belgi ile *yönelme* (c. de direction) tümleci kurulur :

Her akşam *dağa doğru* yürürdük.

Zaman zarfları :

Sıcak *öğleye doğru* arttı

e- kadar (e- değin)

Bu belgi ile *limit* tümleci kurulur :

Aydınlı köyüne kadar yayan yürüdük.

İşçiler *akşama kadar* çalıştılar.

e- göre

Bu belgi ile *görüş, program* tümleci kurulur :

Öğretim gençlerin *yaşına ve istidadına göre* düzenlenir.

Bu tedbirler *ekonomi uzmanlarına göre* alınmıştır.

e- gelince

Bu belgi ile de bir *limit, görüş ya menfaat* (profit) tümleci kurulur:

Sıra *bu güç işlere gelince* fikirler değişti.

Metodun önemi tümlecin oynadığı anlatış rolünü, konuşanın istemini belirtebilmektedir.

Ediplerden misaller :

Peyami'den (Yalnızız)

“Allahım, *bana kuvvet ver!* (84)” /ikinci nesne/

“Elin *bir gencini bana feda etmişsin, çok mu?*” (83) /ikinci nesne/

“Selmin paketi *çıkardı ve annesine uzattı*” (82) /dolay/

“Sırf bana inat için, *gitti, birisinin koinuna girdi*” (77) /hedef/

“Besim *köşke doğru* çekingen adımlarla ilerliyen gölgeden’ (68)

/yönelme/

“...Bir söz benim hayatımı *cennte veya cehenneme çevirebilir*” (77) /bedel/

“Her şeyi anlıyan bu kızın zekâsına karşı duyduğu hayranlık, inadına karşı duyduğu öfke, günahına karşı duyduğu kin, gururuna karşı duyduğu isyan ve bütün bir gece onu uykusuz bırakan ıztıraplarına karşı duyduğu analık şefkati” (82) /karşıtlık/.

ORHON YAZITLARINDA KE- TÜMLEÇLERİ

Eski Türkçe ke/ka belgisinden bizim *e* belgisi çıkmıştır.

tabğaç kağanka... elig yıl isig küçig birmiş (=Çin imparatoruna elli yıl işini gücünü vermiş) (11 E 8) /ikinci nesne/

Kurıgaru temir kapıgka süleyü birmiş = arkaya /y. batıya/ doğru Damirkapıya ordu sevketmiş /enerjik surette/ (11 E 8) /dolay/

ne kağanka isig küçig birürmen = hangi kagana işimi gücümü veririm (bundan sonra) 11 E 9 /ikinci nesne/

ilgerü kadırgan yıška tegi kirü

temir kapıgka tegi kondurmuş (11 E 4)

=ileri (y. doğuya doğru) Kadırgan ormanına kadar, geri (y. batıya doğru) Demir kapıya kadar kondurdu, yerleştirdi /yönelleme, limit/

tabğaç kağanka yağı bolmış (11 E 9)

=Çin imparatoruna düşman oldu /hedef/

kop manğa körti (11 E 24)

=hepsi bana itaat etti /hedef/

Orhon yazıtlarında karşıtlık (opposition) tümleci *tapa* belgisiyle kurulur :

Yırgaru oğuz budun tapa, ilgerü kıtay tatabı budun tapa, birgerü tabğaç tapa uluğ sü iki yigirmi süledim (11 E 23)

= sola (y. kuzeye doğru) Oğuz halkına karşı, şarka doğru Kıtay Tatabı kavimlerine karşı, sağa (y. güneye doğru) Çin'e karşı büyük ordu ile oniki sefer yaptım.

Turfan metinlerinden misaller

İkinci nesne tümleci :

yirke tngrike sevinç tutgıl (zu Erde und Himmel bringe Freude dar !)

= Yere göğe sevinç göster (şükret)

(T II Y 36. 12. 12)

öz kentüngke inanğıl (Vertraue dir selbst) = kendine inan
(T II Y 36. 13. 42)

Dolay-hedef tümleci :

sevinç ögrünç sanğa kelti. sanğa törülüg
törü tegdi (Freude kam zu dir. Dir ist
eine gesetzliche Regierung /zugefallen/)

= sevinç, neşe geldi sana. resmî makam
(yüksek rütbe) değdi sana.

(T II Y 36. 14. 88, 89)

Limit tümleci :

uluğ kiçig kamuğ budun toi kapgıngka tegi
bardılar (Gross und Klein, das ganze Volk
gingen bis zum Tor der Stadt)=büyük küçük
bütün halk şehrin kapısına kadar gittiler.

(T M 276 65)

Karşıtlık (opposition) tümleci :

Kim bolgay sanğa engirmedeci (Wer wird ein dir
nicht Folgender sein)

= sana kim uymayıcı olabilir?

(T II Y 36. 12. 8)

Görüş (point de vue) tümleci :

(morfemi -ça/çe)

öngdün kidin yir öz tapıngça (Im Osten und Westen
sind die Länder nach deinem Wünsck)

= önden (y. Doğudan) arkadan (y. Batıdan)
memleketler senin iradene göre (dir).

küntün tağtın balık uluş kentü könglünçe
(Im Süden und Norden sind die Städte und
Reiche nach deinem Herzen)

= güneş yönünden (y. güneyden) dağ yönünden
(y. kuzeyden) şehirler ve millertler senin
gönlüne göre(dir).

(T II Y 36. 12. 6, 7)

DİVANDA

ka/ga belgili tümleçler

- a) Bunlar ikinci nesne tümleci olur :
- men anğar yarmak ötünç birdim D. I. 131
ol özinge tarıg ekindi D. I. 203
ol begke alkış birdi D. I. 97
ol manga söz aydı D. I. 174
ol anğar suv içürdi D. I. 177
uragut oğlına süt emüzdü D. I. 180
- b) Hedef tümleci olduklarına misaller :
- körklüg tonuğ özünğge
tatlıg aşıg adınka D. I. 48
anınğ manga ayıkı bar D. I. 84
- = onun bana sözü (vâdı) var
ol yağıka anundı D. I. 206
- = o düşmana karşı gitmeğe hazırlandı.
- c) Dolay tümleci olduklarına misaller :
- bu keyik ol ıtıg tağka ağıtkan D. I. 166
ol anı tağka ağıttı D. I. 212
köngülüm anğar emitti D. I. 69
- = gönlüm ona meyletti
atan (erkek deve) yüki aş bolsa açka az körünür
D. II. 75

LE-BELGİLİ TÜMLEÇLER

Ile/le sontakısı *katma* (addition), *birleştirme* morfemidir.

a) Bağlaç rolünde :

Ali ile Veli sınıfın çalışkan öğrencileridir. — Yazı yazmak için
kâğıtla kalem bulundurmalıdır.

Reşat Nuri'den :

...candarmalardan *bir zabitle bir nefer* şehit düşmüş...

(çal. 205)

b) Birleştirme tümleci (comp. comitatif) rolünde :

Toplantıya Ali, arkadaşıyla geldi. — Veli *arkadaşlariyle* koşulara gitti.

Bu tümleç çok defa */i/ le beraber* suretinde genişlemiş belgi ile kurulur. Son zamanlarda beraber yerine birlikte demeğe çalışılmaktadır.

Reşat Nuri'den :

...artık *hayat ile barıştım* (çal. 195)

Munise ile birbirimize alıştık (çal. 197)

...seninle artık iki düşman bile değiliz (çal. 205)

zarflar beni buluncaya kadar

...*üzerleri mavili kırmızılı yazular, damgalarla dolmuştu* (çal.201)

• (askerî doktor)... avlıda *yüzü görünmiyen birkaç kişiyle konuşuyordu* (çal. 206)

Genişlemiş */i/le beraber* şekliyle :

Hatice hanımla beraber muhtarın evine gittim (Reş. çal. 195)

Dikkat: *beraber* kalkabilir, o zaman cümle şöyle kurulurdu :

(Hatice hanımla muhtarın evine gittik)

İkisi arasında mâna farkı vardır: birinci şekliyle, Feride, Hatice hanımı yanına alarak muhtarın evine gittiğini söylüyor. İkinci şekille, ikisi anlaşarak gittikleri anlatılıyor, fiil çoğul şekline konuyor.

Başka misaller :

“*Muhtar Munisenin babasıyla beraber* mektebe geliyordu

(Reş. çal. 196)

İstem: Muhtar, Munise'nin babasını yanına alarak, mektebe geliyordu.

Morfemin kısa şekliyle cümle :

(Muhtarla Munisenin babası mektebe geliyorlardı).

“(Genç kadın)... *evin küçük hanımlariyle beraber büyü müştü*”
(çal. 221)=bir arada.

c) *Nasıllık* (*tarz, manière*) tümleci

Misaller :

Çocuklar eğleniyorlar, *kahkahalarla* gülüyorlardı — O, hep böyle, *cırlak bir sesle* konuşurdu. — Ali *hırsla* kilidi çeki kopardı. — Veli *hızla* topu fırlattı... v.b.

Reşat Nuriden misaller :

“bahçede *uzak bir ninni sesiyle* akan çeşme durmuş... (çal.189)

“...doktor ...*aynı gür kahkahalarla* gülerék...” (çal. 208)

“...*o acı ile* ağlıya ağlıya uyandım” (çal. 204)

“(Munise) kollarımda *derin bir minnetle* yüzüme bakıyordu”

(çal 195)

“...o da bu sesi işitmiş, *elinde bir mum parçasıyla* taşlığa çıkmıştı”

(çal. 192)

d) Araç tümleci (comp. instrumental)

Araç (instrument, moyen) konkre ve abstre kavramlar olabilir; misaller :

Her şeyi *elle* tutarız, *bıçakla* keseriz. — *Keserle* yontarız — *Silâhla* savunuruz. — Köye *araba ile* gitti... v.b.

*Tembellik*le yaşayış seviyesi yükseltilemez. — *Çalışkanlıkla* az çok bir refah sağlanabilir...

Çalışmakla ve *tutumlu olmakla* çok şey kazanılabilir... v.b.

Reşat Nuri'den :

“Bu küçük kızı *kendi elimle* büyüteceğim” (çal. 195)

“Çok sevdiğim, çok mesut olduğum vakit duygularımı *sözle anlatamam*” (çal. 196)

“...*elimle* çocuğun ağzını kapadım” (çal. 197)

“(doktor)... *beyaz kirpikli gözleriyle* ta gönlümün içini görür gibi...” (çal. 200)

e) Ölçü tümleci (comp. de mesure) :

Odunu *çeki ile*, kömürü *kilo ile*, sütü *litre ile* satarlar. — Dostluk *kantar ile* alış veriş *miskal ile*... v.b.

f) Karşılıklık tümleci (comp. de réciprocité)

Misaller :

Düşmanla savaşmak, dalgalarla boğuşmak, muhaliflerle tartışmak, arkadaşlarla sevişmek, komşularla çekişmek v.b.

ORHON YAZITLARINDA

Katma ve birleşme morfemi *birle*'dir. Misaller :

- eçim kağan birle... süledimiz (11 E15)
- = amcam kağanla sefere çıktık (ordu sevkettik)
- bu yirde oturup tabğaç budun birle tüzült(v)m (1 S 15)
- = bu yerde (ötüken yıšta) oturup Çin milletiyle düz münasebet
sulh, asayiş kurdum.
- çik budun kırkız birle yağı boldı (11 E 26)
- = Çik kavmi Kırkızlarla birlikte (bize) düşman oldular.
- oğuz budun tokuz tatar birle tirilip kelti (11 E 34)
- = Oğuzlar dokuz tatar kavmi ile toplanıp geldiler.
- Karşılıklı tümleci de aynı morfemle kurulurdu :
- kağanıg birle songa yışda süngüşdim (11 E 27)
- Kaganlariyle Songa ormanında mızraklaştım (mızrakla dö-
ğüşüm)

/Kül tiğın/ koşu tutuk birle süngüşmiş (1 N 1)

Araç tümleci *in* morfemiyle kurulurdu; misaller :

- /Kül tiğın/ bir erig okun urtı (1 F 36)
- = /Kül tiğın/ bir eri okla vurdu.
- /tabğaç budun/ süçig sabın yımşak ağın ar/v/p ırak
budunıg ança yagutır ermiş (1 S 5, 11 N 6)
- = /Çin kavmi/ tatlı sözlerle, yumuşak hediyelerle
avutup uzak milleti böylece kendine yaklaştırırdı.
- közin körmedük kulakın esidmedük (11 N 11)
- = gözle görölmedik kulakla işidilmedik.

Turfan metinlerinde :

men tengri men, sizni birle tengri yiringerü bargaymen (Ich bin Tenri, ich werde mit Euch im Götterland gehn) = ben tanrıyım, sizinle tanrıyerine gideceğim (T M 276 1, 2).

yme tengri ilig dındarlar birle iki kün tün bu savlarıg sözleştiler (und der göttliche König und die Elekten besprachen diese Dinge zwei Tage und Nächte)

= ve tangrı-kral seçkinlerle birlikte iki gün iki gece bu sözleri konuştular.) (İdem 27, 28)

yme men il-tüzmiş birle ilkisizde berü iki yigirmi türlüg asan,
vir athıg tsui ayağ kılınç kılıtımız erser (T. T. IV. 53, 54)

= yine ben İl-tüzmiş ile birlikte ilksizden beri (ezelden) asan-
vir denilen fena işleri, günahları kıldıkça...

Araç tümleci

Bu tümleç, Turfan metinlerinde, çok seyrek olarak *in* morfes-
miyledir :

tilin yalğan sav söyledimiz erser...

=dille yalan söz söyledikse (T. T. IV. 70)

köngülin adnğunung edgüsinge küni sakınır turgurdumuz erser
(id. 72-73)

=gönlümüzle başkasının malına kıskançlık düşüncesi yöneltmişsek..
uçuğma bağrın yorığma tınlıglarığ ölürgüçi boltumuz erser
(id. 58)

=uçan karniyle yürüyen canlıları öldürücü olduksa...

DİVANDA

Katma (addition), birleştirme-birlikleme (conjonctif, comitatif)
morfemleri ikidir :

Birle ve bundan gelişmiş *bile*.

Misaller (birle-yapılı) :

ol mening birle öçeşti (D. I. 61)

= o benimle yarıştı.

atım birle tegü ivdim (D. I. 167)

= atımla bir an önce yetişmeğe çalıştım.

ol mening birle ok atıştı (D. I. 180)

ol anıng birle itiştı (D. I. 180)

olar bir ikinci birle okuştılar (D. I. 186)

= onlar birbiriyle ok atarak yarıtşılar.

tengri tağ birle yeriğ basurdı (Div. II. 74)

= tanrı dağ ile yeri bastırdı

(bile yapılı) misaller:

edgölügüg ugança *cliging bile* telim kıl (D. I. 43)

= iyiliği nakadar mümkünse elinle tamam yap.

tün kün keçe alkınur ödleğ bile ay (D. I. 82)

- = günler geceler geçerek zaman, aylar bir zevale doğru gider.
 kış yay bile tokuştu (D. I. 170)
 er topıknı adrı bile tuldı (D. II. 22)
- = er (adam) topu çomakla çeldi
 yay kış bile karıştı (D. II. 97)

Araç morfemi :

Divanda, yazıtlarda olduğu gibi, araç (instrumental) morfemi
-in dir.

Misaller :

- alın arslan tutar kılıç'ın oyuk tutmas (D. I. 81)
- = hiyle ile insan arslanı tutabilir, kuvvetle korkuluk bile
 yakalayamaz.
- eren alpı okuştılar
 kınğır *közin* bakıştılar (D. I. 183)
- = erler alpları karşlarına çağırdılar, düşmanca *bir gözle* bakıştılar.
 tilin tüğnişini tişin yezmes (yazmaz) (D. II. 20)
- = *didile* düğüm haline getirilen *diş ile* çözülmez.
biligin uluğlukka tegdim (D. II. 91)
- = bilgi ile büyüklüğe eriştim.
 ol kar kamuğ kışın iner
 aşlık tarığ *anın* öner (D. II. 204)
- = kar bütün kış iner (yağar), buğday, darı *onunla* sürer, büyür.

II. TE TÜMLEÇLERİYLE KURULAN CÜMLELER

(Nerede? Ne zaman?)

Te- belgisiyle, eylemin *nerede*, *ne zaman* olduğunu (geçtiğini) bildiren ve daha başka roller oynayan tümleçlerle cümleler kurulur. Sıra ile bu dizimel fonksiyonları inceliyelim.

ı — Eylemin nerede olduğunu, geçtiğini bildiren tümleçler üzerine misaller: (Bu misallerin abstrak kavramlı olmasına dikkat edilmiştir) :

a) *Böyle bir evde* rahat yaşanır.

Bu cümledeki (rahat yaşanır) fiilinden ne anlıyoruz)? Bunun yerine daha kolay anlaşılır şu cümleyi gertirebiliriz :

Böyle bir evde oturanlar rahat ederler. Bununla cümleyi *identifler* etmiş, kolay anlaşılır bir anlamdaşını vermiş oluyoruz.

b) *Ortalıkta* söylentiler dolaşıyor.

Söylentilerin, ayakları yokken, dolaşması nasıl oluyor? Söylentiler ağızdan çıkan sözler, gazetelerin verdiği haberlerdir. Ağızdan ağıza, kulaktan kulağa geçerler, hele gazeteler onbinlerce insanın elinde gezer, söylentiler çabucak yayılır. Söylentiler dolaşıyor demek, kulaktan kulağa geçiyor, gazetelerle yayılıyor demektir. Bu cümlenin de kolay anlaşılabilir anlamdaşı bu olur.

c) Ordunun zafer haberleri üzerine *gönüllerde* sevinç uyandı.

Sevincin uyanması ne demektir? Sevinç gönüllerde uyuyor muydu ?

Sevinç, zafer haberlerinden önce de gönüllerde vardı ama duyulmuyordu.

Uyuyan bir çocuk hareketsiz sessiz sadasız durur; uyanınca hareketini görürüz, sesini sedasını, belki de ağlamasını *duyarız*, çocuk *uyandı* deriz.

Sevinç de buna benzer, zafer haberlerinden önce *duymuyorduk*, haber üzerine *duyduk*; bu benzeyişle, *içimizde sevinç uyandı* diyebiliriz.

(Gönüllerde) *sevinç uyandı*'nın anlamdaşı *sevinci duyduk* olur.

d) Gönüllerde uyanan sevinç *gözlerde* ve *yüzlerde* okunuyordu.

Sevincin gözlerde ve yüzlerde okunması nasıl olur? Yazılı sayfada harf dediğimiz işaretler vardır, onları okuyup mânalarını anlıyoruz. Sevinçli insanın da gözlerinde canlı bir parlaklık peyda olur, yüzü güler, gülümser, ağzın açılışı değişir; bütün bu alâmetlerden sevincin varlığını anlarız. Demek ki, sevinçli insanın gözleri, yüzü, ağzı, bütün çehresi sevinci anlatan bir yazılı sayfa gibi olur.

Sevinci gözlerde ve yüzlerde okumak demek, sevinçli insanların gözlerinde ve bütün yüzlerinde peyda olan değişikliklerden sevincin varlığını anlamak demektir.

Her günkü gazetelerde :

Şunun gibi misallere raslanmaktadır :

a) *Tesanüt birliğinde* seçimler hararetli oldu.

b) *Polonyada* ayaklanmalar hızlanıyor.

c) *Cerrahpaşada* kanlı bir boğuşma oldu.

Not: Bu cümlelerin anlamdaşları kolay bulunabilir.

YERİN (ORUNUN) DEĞİŞİK OLMASI

Eylemin geçtiği yer (orun) çok değişik olur, bu bakımdan da bir araştırma yürütelim :

Reşat Nuri'den aşağıya aldığımız misallerde, *orun* yalnız eylemin değil, subjektin (öznenin) de yerini göstermektedir :

a) Müdür efendi *sobanın yanında* dumanlar çıkarmağa başlayan ıslak kunduralarının nallı tabanlarından tutuşmuş gibi yerinden fırladı (Çal. 241)

Bu cümle dizisinde gerek subjektin (müdür efendinin) gerek *fırladı* eyleminin orunu *sobanın yanında* ile belirtiliyor; eylem (ıslak kunduralarının nallı tabanlarından tutuşmuş gibi) cümlesiyle karakterize edilmiştir.

b) Bütün boş günlerimi *bu bahçede* Munise ile koşmaca oynamak, ip atlamakla geçiriyorum. (Çal. 249)

c) Bestekâr bu *çalgılarla dolu karanlık odanın bir köşesinde* ölüyordu; *mum gibi sarı çehresinde* ölümün sükütu şimdiden çökmüş, kapalı gözlerinin çukurlarına karanlıklar dolmuştu (Çal. 273-4).

d) *Yağmurların içinde...* hiç birşey hisetmiyor, ... sele düşmüş bir yaprak gibi iradesiz sürükleniyordum (Çal. 272)

e) Sular âdeta *bir fecir aydınlığı içinde* akıyordu (Çal. 260)

f) ...*sözün burasında* hafif bir isyan feryadını menedemedim (Çal. 272).

g) ...yalnız dudaklarında, *bembeyaz dişlerini gösteren aralık dudaklarında* bir parça hayat rengi kalmıştı (Çal. 274).

F. R. Atay'dan misaller :

a) Hindistan, hâlâ, en ucuz eller (=el işleri) memleketidir; kast ve din bu *işte de* tahripçi rolünü oynar. (H. 26)

b) *Ekonomi ve endüstride boyuna ilerliyen Hindistanda*, nüfus da 1931 den 1941'e kadar 50 milyon arttı (H. 26).

c) ...şehir aryalı için yabancı bir şeydi. *Hindistanda dahi*, asırlarca, *köylerinde yaşamak âdetlerine bağlı* kalmışlardır (H. 27).

d) *Şimalde* geçilmez Himalaya, *doğuda*, *cenupta* ve *batıda* tehlikeli denizler Hindistan'ı dışarı âlemden ayırmıştır (H. 31).

e) *Bu kitabın seyahat kısmında* şehirleri dolaştıkça... Türk medeniyetinin hususiyetlerinden bahsedeceğiz (H. 34).

Te- belgili karakteristik bileşik isimler :

O yaradılıştta, bu kılıkta kıyafette, yumurta biçiminde, güvercin yumurtası büyüklüğünde, baklava biçiminde, devetüyü renginde, o yaşta, 40-45 yaşlarında. —Bu güzellikte, bu çalışkanlıkta v.b.

Bu karakteristikleri alan isimler cümlede özne ve her türlü tümleç rollerini oynarlar :

Atatürk, devetüyü renginde bir pardesü giymişti. —O yaradılıştta bir insan nadir bulunur —Bu kılıkta bir insandan ne beklersiniz? —O yaşta dağlara tırmanıyor, geyik avına gidiyor...

Te- belgili bileşik fiiller :

Misaller: a) *üzüntüde* olmak, kalmak: Yeni bir haber alıncaya kadar *üzüntüde kaldık*.

b) *Şüphede* olmak, kalmak: Günlerce *şüphede kaldık*, üzüldük. *Sihhatte* olmak, emniyette olmak, kuşkuda olmak... v.b.

Ne zaman?

Eylemin ne zaman olduğu, geçtiği te- tümleçleriyle ve başka şekillerle belirtilir.

1. Te- tümleçleriyle zamanın belirtildiğine misaller :

a) Bayram, tören isimleri te- tümleci şeklinde kullanılır :

Ramazanda her akşam Şehzadebaşı piyasasına çıkarlardı. —*Hidi-*

rellezde kuzu ziyafetleri yapılır. —*Kasımda* leylekler göçer. —*Paskalyada* hıristiyanlar yumurtaları kırmızıya boyarlar, *noelde* çocuklarına noel ağaçları süslerler.

b) Ay, mevsim isimleri: *Nisanda* kırlar yeşerir. —*Mayısta* güller açar. —*Sonbaharda* bereketli yağmurlar yağar.

c) Tarih günleri: *Ayın beşinde* uçakla Avrupa'ya hareket edildi. —*Mart 7 de (ya yedi martta)* büyük bir deprem oldu.

d) Çağ, yaz isimleri: *Gençlikte* çalışmamak pişmanlık getirir. —*İhtiyarlıkta* ayrı bir sağlık rejimi güdülür. —*İhtiyarlık yıllarında* sıhhatli olmak için gençlik senelerini kötüye kullanmamalıdır.

e) *Süre belirtmesinde*: Bu iş *iki ayda* biter. —*Beş yılda* üç bin kilometre yol yapıldı.

Zaman zarfları:

Eylemlerin zamanı zarflarla da belirtilir; ayrıca incelenmelidir.

TEN— TÜMLECİ İLE KURULAN CÜMLELER

Eylemin nereden koptuğunu, çıktığını, başladığını belirtmek için ten- tümlecî ile cümle kurulur.

Misaller :

Tiren *Haydarpaşadan* kalktı. —Vapur *iskeleden* ayrıldı. —Ayağı incinen oyuncu *oyundan* çıktı. —Ortaklardan biri *ortaklıktan* çekildi. Bayan Ayşe *kocasından* boşandı... v.b.

Ayrılma yeri büsbütün abstre olabilir :

Size verdiğim söz *aklımdan* çıktı. —*Gözden* uzak olan *gönülden* de uzak olur. —Küçüklerden biri hastalandı mı, aklım *başımdan* gider. O kadar zaman geçmiş ki, o yerlerin hayali bile *hatırımından* silindi.

Kaynağın çeşitli olması :

Birinden işittim. —*Radyodan, ajanstan* öğrendim. —*Tanrıdan* dua edelim. —*Sizden* bir ricada bulunabilir miyim? —*Ondan* çok şey bekliyorduk. —*İşten* artmaz *dişten* artar. —*İş işten* geçti v.b.

Yarın *nüfus kaleminden* yapacağım tetkikler... (Ref. Bizim. 60).

İşte karşısındaki H. bey *kafasından ve bacaklarından* çekilip deyneğe geçirilmiş bir sansar gibi incelmış, uzamış, büsbütün gülünç olmuş (Ref. bizim. 61)

R. H. Karay'dan başka misaller :

...oda dışardan vurup ağır tüllerden süzülen ay ışığı içinde... (bizim 68)

...tahtını tacını kaybedip Mısır'a sığınmış bir kralıçeden satın alınmış ermin kürkiyle zümrüt gerdanlığını göstermiş... (bizim. 60)

Birtakım sivri kafalı, sivri yüzlü, başka yıldızlardan inmiş kadar acaip insanlarla dolu bir vagon. (bizim. 61)

Eskişehire inişi, otele gidişi, sabahleyin uyanışı başından çok geçmiş, ...zevk duyduğu maceralar. (Bizim. 61)

Çocukluktan kalan en iz bırakmış hatıralar... (bizim. 64)

Odaya açık pencerelerden uzaklı yakınli kahkahalar, şarkı ve türkü sesleri... giriyor. (bizim. 66)

...komşu yalının sarışın kızlariyle... ağaçtan atlıyarak buluşmak... (bizim. 66)

Kız... istemez görünmeğe çalışarak fakat içinden can atarak, yarı zorlanmadan gitmiyordu. (bizim. 69)

Not: ...içinden can atarak (=şiddetle isteyerek) değerinde bileşik deyim olur.

...hüzün rutubetli, boş yerlerden hazzeden bir ruh karanlığı, ruh ıslaklığı mantarıdır (bizim. 63)

...salonda efendiden, dürüst insanlar da yok değil (bizim. 50)

Not: Efendiden = efendi sayılabilen terbiyeli sınıftan.

Ülüşsel tümleş (comp. partitif) :

Bir toptan, bir kaynaktan kesim kesim, ülüş ülüş ayrılmayı belirtmek için de ten- tümleci ile cümle kurulur; misaller :

Köy kızları çeşmeden testileriyle su taşırlardı. —Çocuklar çorbadan kaşık kaşık içiyorlardı. —Ormandan izinsiz odun kesilmez v.b.

Ülüşsellik cümlenin öznesinde (subjektinde) de olabilir; misaller:

Komşulardan birkaçı seyahate çıkıyor. —Tugaydan bir tabur beş kat düşmana kahramanca karşı koydu. —Bildiklerinden biri ricaya geldi. —İçinizden iki kişi suya, bir kişi de pazar alışverişine gitsin... v.b.

“Ha, o mu?... Son senelerde fişkırان zehirli mantarlardan” (Ref. bizim. 58).

“...Bunlar tekerleklerine lâstik geçirilmiş son moda konak arabaları... Mazlumunki de onlardan” (Ref. bizim. 66)

Ten- tümlecinin nesne rolünü oynaması :

Ten- tümleci nesne (object) rolünü oynayabilir :

Vekil uzun uzun *ekonomik işlerden* bahsetti. —Kendisini gördüm ama *o işten* söz açmadım. —Herkes ondan şüpheleniyor v.b.

Ten- belgili madde tümleci :

Şeylerin hangi maddeden yapıldığını anlatmak için ten- tümleciyle cümle kurulur; buna madde tümleci (comp. de matière) denilir; misaller :

Her türlü silâhlar çelikten yapılır.

— Bu dolapların en iyilerini ceviz ağacından (*mahondan*) yaparlar. —Şimdi naylondan otomobil bile yapmağa başladılar.

“...İçi şen alevlerle dolu, *yeşil somakiden yapılmış* bir şöminenin karşısında... (Ref. bizim. 63)

Sebepl tümleci :

Ten- tümleci sebep belirtebilir, sebep tümleci rolünü oynar; misaller :

Korkudan yüzü sararmıştı. —*Açlıktan susuzluktan* bitkin hale gelmişlerdi. —*Kıskançlıktan* çığına dönmüştü... v.b.

İsim gibi partisip de den- belgili sebep tümleci rolünü oynayabilir: *korktuğundan* (korkmuş olduğundan) yüzü sararmıştı... v.b.

R. H. Karay'dan :

“...dudakları...ürkek hareketlerle Mazlum'un *heyecandan* kızarmış sıcak teninde dolaşıyordu (bizim. 68)

“Babası *romatizmalı olduğundan* her yaz sonuna doğru Yalova'ya giderdi (Bizim. 71)

“*kederinden* melankoliye tutulmuş... (bizim. 60)

Belginin uzatılmış şekliyle cümleler :

Ten- begisinin uzatılmış şekilleri çoktur: *ten önce, ten sonra, ten beri, ten dolayı, ten ötürü*... v.b.

Bunlarla kurulan cümlelere misaller :

- Ali Veli'den önce (Veli'den sonra) geldi (zaman belirtme)
- Okul binasından sonra gelen meydan (yer belirtme)
- Sabahtan beri çalışıyor (eylemin başlangıç zamanını belirtme)
- Edilen şikâyetten dolayı polis işe karıştı (sebepl belirtme)
- Küçük rahatsızlanmıştı, *bundan ötürü* geledim (sebepl belirtme).

R. H. Karaydan birkaç misal :

“*İşte Meşrutiyetin ilk meclisindenberi* mebusluğunu muhafaza eden

H. bey” (bizim. 57). —“...*harpten sonra* tahtını tacını kaybedip Mısır’a sığınmış bir kraliçe... (bizim. 60). —“...*gece vakalarından çok önce* yalıda bir düğün olduğu gün...” (id. 70). —“...*anahtarı çevirdikten sonra* döndüğü zaman anladı ki...” (bizim. 73).

Başka ediplerden :

“*Gönenden geldiğimiz gündenberi* bu mektebe devam ediyordum” (Seyf. 29). Başlangıç zamanını belirtme tümleci.

“Hep bir ağızdan, *kerrat cetvelinin tegannisinden sonra* ilâhiye başladık” (Seyf. 33).

“...annesinin tavandaki ampule uzanarak havlıyı ısıttığını *neden sonra* görebildi” (Pey. mat. 16) (neden sonra=epiy uzun bir zaman sonra).

“...*deminki uyanıştanberi* ne kadar zaman geçmişti” (Pey. mat. 17)

“...*tören (evlenme töreni) gebelikten başlayarak doğum ve sonrasına kadar sürer*” (Atay H. 47)

ORHON YAZITLARINDA

te- tümleçli cümleler :

ol süg *anda* yok kışdımız (1 E 32 ve 34)

=o orduyu orada yok ettik

kağanın birle *sonğa yışda* süngüşdımız (1 E 35)

=kağanlariyle *sonğa ormanında* mızraklaştık (mızraklarla harbettik).

Ol at *anda* ölti (1 E 33)

=o at orada öldü.

türgi-yargun költe buzdımız (1 E 34)

=türgi-yargun gölünde bozduk (düşmanı)

barduk yirde edgüg ol erinç (11 E 20)

=gittiğin yerde gördüğün iyilik (iyiliğin) bu olmuş.

Kağım uçdukta inim kül tigin *yiti yaşta* kaltı (1 E 30/31)

=babam öldüğü zaman küçük kardeşim Kültigin *yedi yaşında* kaldı.

Not: Bu tümleç (üze) ile de uzatılırdı :

içre aşsız taşra tonsuz yabız yablak *budunda üze* olurtım (11 E 21).

=içerde aç (aşsız) dışarda çıplak (tonsuz) fena, kötölemiş bir halk üzerine hükümdar oldum (m. oturdum=culus ettim).

Not: Orhon yazıtlarında eylemin orunlama (situation) rolünü çok yerde üze (=yukarıda), asra (=aşağıda), ikin ara (ikisinin arasında) zarfları oynamaktadır.

- ten- tümleci yok, onun yerine te- tümleci :*
küntoğusıkda... bunça budun kelipen... (11 E 4)
 =gün doğusundan bunca halk gelip..
anda kisre (=ondan sonra) :
anda kisre yir-bayırku uluğ-irken yağı boldı (1 E 34)
 =ondan sonra yir-bayırku ve uluğ-irken halkı bize düşman oldu.

TURFAN METİNLERİNDE

- te- tümleçli cümleler :*
 kadir katğı kadıg sav yögerü kelti *üşküngde* (T. 11 Y. 36. 12. 14,15)
 =sert, katı, şiddetli sözler *karşısında* yükseldi.
 yıl üze yıl tikilep yiltirdi *evingde* (ibid. 15, 16)
 =yel üstüne yel durmaksızın *evinde* vızıldadı.
 tağ *yirinte* tağ önti (T II Y. 36. 13. 44)
 =dağlık yerde bir dağ yükseldi.
teğirmi tam içinde esrük boltun (T 11 Y 36. 3. 37, 38)
 =değermi duvar içinde sarhoş oldun.

Not: Bu metinlerde te- tümleci hareket fiillerine de verilmektedir.

- köngül içinde* oot kir di (T. 11. Y 36. 2. 19)
 =gönlün içine ateş girdi.

Not: Bu metinlerde de üze (=yukarda), tegre (=etrafında)... zarfları te- tümleci rolünde kullanılmıştır :

- üze* ay tenğri badtı (T. 11. Y. 36. 13. 40)
 =yukarda ay tanrı battı.
etüzüng ada bar (T 11 Y 36. 3. 60)
 =vücudunun etrafında tehlike var.

DİVANDA

te, tin, ten belgili tümleçler

1. te- tümleciyle kurulmuş cümleler :
ağılda oğlak toğsa *arıkda* otı öner (D. 1. 65)
 =ağılda oğlak doğsa arkta (ark boyunda) otu sürer (sürüp büyür).
künde irük yok, begde kıyık yok (D. 1. 70)
 =güneşte delik (deşik) yok, beyde sözünden cayma yok.
 oğlan *suvda* çomdı (D. 2. 26)
 =oğlan *suda* yüzdü.

men *munda* turduk (D. 2. 61)

=ben burada durmuşum (durmuş bulunuyorum)

Not: Divanda içre, tekre/tegre, yöre zarfları da te- tümleci rolünü oynamaktadır.

2. Didvanda kopma tümleci *tin* belgisiyle gelişmiştir; misaller:

ol *eligdin* yarmak tüşürdi (D. 2. 76)

=o elinden para düşürdü.

ol mangâ *begdin* söz tegürdi (D. 2. 84)

=o bana beyden söz (haber) getirdi.

er emgektin kutuldu (D. 2. 121)

=insan emekten (zahmetten) kurtuldu

Kara mengiz kızilyüz

andın tamar tükel töz (D. 1. 60)

=beniz siyah, yüz penbe (kırmızı), ondan bütün güzellik, asalet damlar.

attın emdi sen töngül (D. 1. 74)

=sen şimdi attan vazgeç

3. Divanda *ten* belgisi de gelişmiştir :

ol *menden* öngdün bardı (D. 1. 40)

=o benden önce gitti.

men andan aşnu keldim (D. 1. 130)

=ben ondan evel geldim v.b. gibi

İÇİN- TÜMLECİ İLE KURULAN CÜMLELER

Eylemin *hedefini* bildirmek için için- tümleci ile cümle kurulur; misaller :

İnsan *yemek için* yaşamaz, *yaşamak için* yer. —Herkes *kendi iyiliği için* çalışır. —*Güzel hatırlınız için* fiattan bir lira kesiyorum.

Ediplerden misaller :

“...garsonun, *yenisini getirmek için* kaldırıp götürdüğü bira kadehi...” (Yak. bir Sür. 6)—

“...bilesin ki, *adam olmak için de, büyük adam olmak için de* matematik imtihanına girmek şart değildir” (Pey. yal. 105).—

“Hanife *çamurlardan sakınmak için* eteklerini kaldırdı” (H. E. A. tefrika, 55).

“...*bir koyun hırsızlığı için* bir köyü yakmış bir candarma kumandanından onu da umarsın” (Reş. Es. 13).

“*kol saatini rehinden kurtaramadığı için (zamanı) tahmine çalıştı*”
(Pey. mat. 17).

Sebepl tümleci :

Eylemin kılınması başka eyleme sebep olabilir: Ali iyi çalıştığı için iyi notlarla sınıfını geçti.— Yarın sabah erken kalkacağımız için erken yatmalıyız...

“...başından acele geçirdiği için üstünde çarpık duran sokak elbisesi...” (Pey. yal. 90)

Not: Bu tümleç temsil ile de kurulabilir: Ali çok çalıştı, onun için takıntısız sınıf geçti, gibi.

Menfaat tümleci :

Şahısların menfaati için- tümleci ile belirtilebilir: Çocuklar için oyuncak, ihtiyarlalar için sıhhi rejim sağlanmalıdır... v.b.

Bu tümlecin bir çeşidi de *ant tümleci* olur: *Evlâdınızın başı için bildiğinizi söyleyin.— Peygamber hakkı için bu dâvalardan vazgeçiniz.*

ORHON YAZITLARINDA

Üçün- tümleciyle kurulmuş cümleler.

Misaller :

tengri küç birtük üçün kağım kağan süsi bõriteg ermiş... (I E 12, II E 11)

=tanrı kuvvet verdiği için babam kağanın askeri kurt gibi idi... (sebepl tümleci).

tengri yarlıkaduk üçün illigig ilsiretmiş, kağanlığığ kağansıratmış (I E 15, II E 13).

=tanrı yarlagadığı için (babam) devlet sahibi olan düşmanı devletsiz, kağanı olanı kağansız bırakmış...

türges kağan türkim budunım erti, *bilmedükin üçün bizinge yanıldukın yazındukın üçün* kağanı ölti, buyrukı begleri yime ölti... (I E 19, II E 16).

=ürges kağan bizden, türk budunumuzdan idi; cahillik ettiği için, bize karşı yanıldığı, sapık yoldan gittiği için kağanı öldü, yüksek fonksionerleri (buyurukları) da, beyleri de öldü...

...bilge kağan ermiş, alp kağan ermiş, buyrukı yime bilge ermiş erinç, begleri yime budunı yime tüz *ermiş anıüçün* ilig ança tutmuş erinç... (I E 3, II E 4).

=kağan bilge (hakîm) idi, kahramandı, buyrukları da bilge (hakîm) idi, beyleri de halk da doğru idi, *onun için* devleti o derece yüksek tutmuşlardı... (temsil ile sebep tümleci).

Hedef-menfaat tümleci :

Türk budun için tün udımadım, күntüz olurmadım... (I E 27, II E 22).

=türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmadım (dinlenmedim).

Turfan metinlerinde :

üçün- tümlecine, anı için (onun için) şeklinde, temsil ile sebep tümleci olarak raslanmaktadır; iki misal veriyoruz :

yüzünüz utru uluğ ıyınç basınç emgekler erür, *anı için* tengri yirin bulgay biz (T II. TM 276; 6,7)

=karşımızda büyük tazyikler, şiddetli zahmetler vardır, *onun için* tanrı iline (gök devletine) erişeceğiz (temsil ile sebep tümleci).

aviş tamudakı örtlüg yalınğlıg yirde ...ökünser biz ne tusu bulgay? *anı için* men taz artukaç birle ökünür biz, bilinür biz (II T.B. 25-27).

=aviş cehennemindeki ateşli alevli yerde... tövbe etsek ne faydası olur? *Onun için* ben Taz, Artukaç ile birlikte, tövbe ediyoruz, günahlarımızı itiraf ediyoruz...

DİVANDA

uçun- tümleci ile cümleler :

Seninğ uçun (üçün) keldim (D. I. 76, 2)

=senin için geldim (hedef-menfaat tümleci)

tavar uçun tengri oahdlamadhip... (D. I. 86, 1)

=*mal için* tanrıyı aklına getirmeyip (sebep)

buç buç öter semürgük *bogzı uçun* menglenür (D. II. 5, 6)

=buç buç diyerek öten semürgük kuşu (b. t. bülbül)

boğazı için tane toplar (toplamaktan geri kalmaz)— Hedef tümleci.

kuş tuzaka *mongğuçun* ılınur (D. III, 26)

=kuş tuzığa *tane için* tutulur.

DİYE- ŞEKLİNDE HEDEF - SEBEP TÜMLECİ

Diye- şeklinde bir hedef-sebep tümlecisi ile cümle dizisi kurulabilmektedir.

Misaller :

a) "... (Selâmi paşa) benim elimde yalı müze şekline girdi... mânasını kaybetti *diye* üzüldü" (Ref. bizim. 214)

Bu cümle dizisinin anlamdaşı şu olur :

Selâmi paşa (Mazlum'un büyük babası) yalı, müze şekline girdiği, eski aristokratlık mânasını kaybettiği için üzüldü. Yalının müze şekline girmesi aristokrat ceddin üzülmüne sebep teşkil etmiştir.

b) "İkindi üzeri aşağı taşlığa yalının lâmbaları dizilir, fitilleri kesilir, şişeleri yıkanıp parlatılırdı. Bu, Kademhayır bacının işiydi, *elleri zaten ziyah diye...*" (Ref. bizim. 213)

Bu cümle dizisinde, Kademhayır bacının zaten elleri siyah olması lâmbaların işine bakmasına sebep oluyordu.

c) "... (Hüsniye) kendine mi güveniyor, ilk tesirleri kaybettiririm *diye mi çekiniyor?*" (Ref. bizim. 207)

Bu cümlede, Hüsniye'nin çekinmesinin sebebi aranıyor: kendine güvenmemesi mi? ilk tesirleri kaybettirmek düşüncesi mi?

d) "Bir zamanlar onun (Hüsniyenin) Mazlum'dan çekinmesi, işini görürken *bir* hata yaparım *diye* ürkmesi..." (Ref. bizim. 225)

Bu cümle dizisinde, anlatılan ürkmenin sebebi hata yapmak endişesidir.

Bütün bu misaller, diye- şekliyle bir sebep tümlecisinin kurulmasını göstermektedir.

Aynı şekilde hedef tümlecisi de kurulur; bir misal :

"O. Mirbeau... romansında, genç oğlunu *evde avutsun diye* hizmetçiye ipek iç çamaşırları veren, pahalı lavantalar sürdüren bir ana tipi tasvir eder." (Ref. bizim. 216)

Bu cümle dizisinde, hizmetçisine ipek çamaşırlar veren, pahalı kokular sürdüren ananın *hedefi*, genç oğlunu hizmetçinin avutmasıdır. Bu cümlelerde hedef fiili bir dilem kipinde olur. Hepimiz bu cümle kuruluşunu her zaman kullanırız :

Aliye rahat ödevini yazsın diye babası güzel bir dolma kalem hediye etti. —Sana bu kitapları böyle yırtısın diye mi verdiler?.. v.b. Sebep tümlecisi olarak da çok kullanırız: Sinemaya beraber gi-

delim diye size uğradım. —Çocuğu ne yapsın diye oraya gönderiyorsunuz? v.b.

Not: *diye-* şekli daima sebep hedef tümleci kurmaz; eylemi karakterize eden zarf rolünü de oynar; misaller :

a) “(Mazlum) hayır, diye söylendi” (Ref. bizim. 216)

Burada diyerek değerinde zarftır.

b) “... (Mazlum) ne Türke benzedim ne frengi diye bir aşağı bir yukarı dolaştı” (ibid. 202)

c) “Bu bahsi kapatalım artık, diye konser dönüşü verdiği kararda M.S. sırsrar edemedi” (ibid. 182)

Bu cümle dizilerinde de diye zarf (gerondif) rolündedir, diyerek anlamınadır.

Bu şekli, zarf (gerondif) rolünde her gün kullanılmaktadır: Ali gelince, “sizden bir ricam var” diye söze başladı... v.b.

ORHON YAZITLARINDA

Bu yazıtlarda, *ti-* (=demek) fiilinden *tiyin* şekli gelişmiş ve bizdeki *dive* şekilli hedef-sebepl tümleci rolünde kullanılarak cümle dizisi kullanılmıştır. Misalleri çoktur, ikisini veriyoruz :

a) eçümüz apamız tutmuş yir-sub idisiz bolmazun tiyin az budunıg itip yaratıp (1 E 19)

=atalarımızın tutmuş olduğu yer-su (memleketler) sahipliz kalmasın diye... (ve hemen bundan sonra)

kögmen yir-sub idisiz kalmazun tiyin az kırkız budunıg itip yaratıp keltimiz (1 E 20)

=Kögmen yeri suyu (memleketi) sahipliz kalmasın diye küçük kırkız kavmını organize edip geldik.

Burada *tiyin* (—diye) sebep tümleci kurmaktadır.

b) kağım kağan yiti yigirmi erin taşıkmiş, taşra yorıyur tiyin kü esidip balkdaki tağıkmiş, tağıdaki inmiş...

babam kağan (hükümdar) — ancak — on yedi kişi ile büyük hazırlığa girişmiş, —fakat— büyük sefere yürüyor diye ses yayılıp işitilince şehirde olanlar dağa çıkmış dağda olanlar inmiş... (etrafında toplanıyorlar, yetmiş kişi, ve az sonra tanrı yarlığadığı için, yedi yüz kişi olmuşlar...)

Burada *tiyin* (—diye) ile hedef tümleci kurulmaktadır.

Not: Yazıtlardaki *tiyin* ile bizdeki *diye* arasında, Divandaki (arслан) layu ile bizim yazmalardaki(benci)leyin teşekkülü benzerliği vardır.

Divanda: 1) arslanlayu kökrelim, 2) kelse kelı katıglık erter tiyü seringil (şayet başına bir felâket gelirse geçer diyerek sabret) vardır; Yunus Emre'de ise :

a) Acep şu yirde varm ola şöyle garip bencileyin

b) Kaynar denizleyin canum, oynar gemileyin tenüm vardır. Dikkatle karşılaştırıla.

Not: Orhon Yazıtlarında yalnız ti- (—de-mek) fiilinden *tiyin* gelmiştir; başka fiillerdense -a/-e, -u/-ü şeklinde gerondifler (bizim gramerlerde zarflar) gelişmiş bulunmaktadır. Misaller:

a) Soğdak budun iteyin tiyin yinçü ügüzig *keçe* temir kapıgka tegi süledimiz (1 E 39)

=Soğdak kavminı organize edeyim diye Yinçü nehrini *geçerek* Demirkapı'ya kadar ordu ile sefer ettik.

b) alp şalçı ak atın binip *oplayu* tegdi (1 N 2) Alp şalçı beyaz ata binip taarruz etti.

ak adgiriğ udlıkın *suyu* urtı (1 E 36)

=beyaz aygırı uyluğunu kırarak vurdu

iki erig *udışru* sançtı (1 E 36, 1 N 2)

=iki kişiyi arka arkaya mızrakladı v.b v.b.

CÜMLE DİZİSİ (PHRASE) KURMAK YOLLARI ZAMANI BELİRTME

Fiil şekilleriyle zaman belirtilerek cümleler kurulur; bu fiil şekilleri üzerine birer birer misaller görelim.

a) *iken* şekli:

İki eylemle kurulan cümle dizisinde eylemlerin zamanı aynı olursa birinci fiil *iken* şeklinde olur :

“...*şimdi bu satırları yazarken* kirpiklerimden yaşlar süzülüyor” (Reş. Çal. 131).

“...(oda başı) *bu ev çaycı kasımın idaresinde iken...* kiracıların oda kapılarındaki kilitleri söküp götürdüklerini ... anlatmıştı” (Pey. Mat. 13)

“*Hoca efendi her sabah rahlesine çökerken* hiç unutmuyor, —kim hapsirirsa, şart olsun öldürürüm, diye tekrarlıyordu” (Seyf. Fal. 31)

“*Gece yatarken camı kapamayı unutmuştum*” (Reş. 131)

“...*bir gece hepsi uyurken müthiş bir sarsıntı köşkü yerinden oynattı*” (Seyf. Perili 44)

“...*Gülteri... reşel kavanozunu boşaltırken gördü, Mehmedi bol bir sabah külbastısı yerken yakaladı*” (Seyf. Yüksek. 38)

“(Ferit) *kapıya doğru yürürken yolunu kesen ihtiyar... anlaşılmaz (arapça) bir cümle söyledi*” (Pey. mat. 11)

“*Meşrutiyetin üçüncü senesinde taburiyle Yemen’e gönderilirken Beyrut’ta bir hafta eğlenmişti*” (Ref. Sürgün!)

“*Şimdi bu satırları yazarken utancımдан yüzümü ateş basıyor...*” (Reş. Çal. 281)

“...*gülerken ağlıyor, ağlarken gülüyorum*” (Reş. Çal. 383)

b) ... *e/ir... mez şekli :*

İki eylem aralıksız olursa birinci cümlenin fiili... *e/ir... mez* şeklinde olur :

“...*(Ferit) elini topuza değdirir değdirmez kanat açılıvermişti*” (Pey. Mat. 9)

“...*Nigere vapuru Pire limanına varır varmaz Doktor Hikmet’in ilk işi karaya çıkmak... oldu*” (Yak. Sür. 19).

“...*Sakalsız, esmer, uzun boylu, aksi bir adam kapıdan girer girmez, hoca efendinin işareti üzerine, hepimiz ayağa kalktık*” (Seyf.29)

“*Böyle alay malay köpeklere mahsus mahalle sınırını 20-30 adım geçer geçmez sokak köpekleri canfes başlıklı... hemcinslerini tanımakta güçlük çekmediler*” (H. R. G. Şık. 24)

“*Çocuk, ağrısı geçer geçmez uyumaya başlamıştı*” (Pey. Mat. 17)

“(Ferit) *odaya adımını atar atmaz kızın ona daha sabit bir dikkatle bakan gözlerini... gördü*” (Pey. Mat. 16)

c) *-ince şekli :*

İki eylem arasızlığı birincinin *-ince* şekliyle de anlatılarak cümle dizisi (phrase) kurulur. Bu şekildeki cümlede arasızlık *-e/ir... mez* şeklinde olduğu kadar kesin değildir.

Misaller :

“*Hayal mukabele imkânı olmadığını anlayınca çırpınmaktan vazgeçti.*” (Seyf. Perili. 45)

“*Azize biraz başını kaldırınca... mahut çıplak (uryan) su perisini gördü*” (H. R. G. Şipsevdi 33)

(Yeni ceketin) “kolları biraz uzun ama zararı yok, *yıkanınca çeker*” (Yak. sür. 23)

“...*dul başka biriyle evlenmeğe kalkınca kocasının en yakın akrabası... kadına sahip olur...*” (F. R. A. Hind 49)

“*Biraz daha ilerleyince havlamalar arttı*” (H. R. G. Şık. 24)

“*Bu işler (ev işleri) bitince sıra kuşlarıma geldi*” (Reş. Çal. 218)

“*Beri tarafta biri oturmuş. Hanendeler (aşkın ölmekten de güçtür çaresi) deyince gözlerini sildi*” (Ras. Şehir. 175)

d) *-di mi şekli:*

İki eylem arasızlığı, birinci fiilin *-dimi* şekline konmasıyla de anlatılarak cümle dizisi (phrase) kurulur. Misaller :

“...*köşk kiracısız kalsın diye peri filân lâfi çıkarmışlar. Birisi (bir kiracı) girdi mi herkes peri propagandasına başlar*” (Seyf. Perili 42)

“...*elimizi bu gördüğümüz şeye sürmeyiz; sürdük mü hemen kaybolur*” (Seyf. Perili 44).

“*kendi aralarında ahbaçça konuşup gülüşen bu adamlar, o, biraz yanlarına yaklaşır gibi oldu mu... derhal susuyorlar*” (Yak. Sür. 19-20)

“...*hele ortadaki balya... garç, garç etti mi ön koldakinin sağdan gidene (hamal)... alın damarlarını şişirir... varda! diye ünler*” (Ras. Şehir. 174).

“*Sarıyar denildi mi sular hatıra gelir*” (Ras. Şehir 175)

e) *-meden şekli*

Birinci eylem kılınmadan ikinci eyleme geçildiğini anlatmak için birinci fiil *-meden* şekline konarak cümle dizisi (phrase) kurulur. Misaller:

“*Onun (takdim edilen erkeğin) söz söylemesine meydan vermeden kendimi takdim ettim*”

“*Çalığışu Kâmuran'ın birşey söylemesini beklemeden yerinden fırladı*” (Reş. Çal. 70)

“*Üstümüzde çayır çimen bitmeden bir dem sürelim*”

“*Gözümüze kara toprak girmeden bir dem sürelim*” (Karac. 62)

“*(Kaymakam) döndü, selâm vermeden çıktı*” (Seyf. Falaka 29)

“*Biz daha avlunun kapısından girmeden Hoca efendinin bulunup bulunmadığını anlardık*”

Kılınmamış eylemlerin birden çok olabilmesine misal :

“*Keşke bu vapur yıllarca dalgalar üstünde... çalkansa... Hiç bir şehre indirmeden, yabancı yüzü göstermeden, geçim derdi çektirmeden... ölümüne kadar gökle deniz arasında dönse...*” (R. H. K. sür. 6)

“*Sizi tanımadan, gözlerinizin menekşesini... görmeden, uzun ince vücudünüzün “aheng-i reftar” ile sarhoş olmadan sizi sevdim*” (Reş. Çal. 92)

f) *-eli, -eli beri şekli :*

Birinci eylemin başlangıcını, ikincisinin kılındığı, ya kılınmakta olduğunu belirtmek için birinci fiil *-eli (-li beri)* şekliyle kullanılarak cümle dizisi kurulur. Misaller :

“...fikri bir fikir-i sabit halini alalı beri meseleyi yüzlerce defa düşünmüştü...” (R. H. K. bizim. 84)

“...bu kokona karısı geleli bizim yalıyı periler istilâ etti” (H. R. G. müreb. 49)

“...Bu kız bu eve gireli daha yarım saat olmadı, Talât üzerine toz kondurmuyor” (H. R. G. nimet. 42)

Not: *-eli* şekli *-dik* şekliyle bileşik de olur :

“...altın babasıdır, *bildik bileli* tefecilik eder” (R. H. K. Bizim 84)

“Buraya *girdik gireli* peri masalından başka bir şey işittik mi?” (Seyf. Perili. 44)

g) *-tikçe şekli :*

Birinci eylemin tekrarlanmasını, ya devamını belirtmek için birinci fiil *-tikçe* şekline konarak cümle dizisi kurulur.

Misaller :

“*Bir ayak sesi işittikçe* yüreğim titriyordu” (Reş. Çal. 110)

“*Ara sıra başımı kaldırdıkça* gözlerim aynaya ilişiyor” (Reş. Çal. 107)

“*Amcabey (masanın altında) iyice gizlenmek için ortaya doğru süründükçe ... başka birşeyin muhite doğru çekildiğini hissetmesin mi?*” (H. R. G. Müreb. 46)

“...biz o zaman kadıncağızın ne dediğini anlamazdık... *yaşlandıkça, böyle türlü fenalıklar gördükçe...* bu kalın kafalarımıza dank diyor” (H. R. G. şıp. 30)

“*Bu çehredeki ciddiyeti gördükçe* gülmeden kendimi alamıyorum” (Reş. Çal. 107)

“...iri siyah gözleriyle, *içinin karanlık cereyanlarına bağlandıkça...* büyük duyguların sükûniyle... sessiz ağlıyordu” (Pey. mat. 43-44)
 “*Güneş yükseldikçe ufuktaki penbelik kıpkırmızı bir renk alıyor*”
 (H. E. A. Könen ayna 18 tem.)

ZAMANIN ZARFLAR VE ZARFLAŞMIŞ İSİMLERLE BELİRTİLMESİ

Misaller :

“O dal gibi ince kız *şimdi* baldırları şiş, kalçaları ağırlaşmış... bir hanımefendidir” (Ref. bizim 112)

“Çalikuşu *şimdi* duruyor, tereddüt ediyordu” (Reş. Çal. 69)

“Yanıyoruz, a dostlar, kül olacağız *şimdi*”

“Bakalım *şimdi* ne çalacaklar?” (Seyf. Yüksek. 38)

“...evden kıymetli birşey götürecektim. — *şimdi* onu da öteki yanıp kül olmuş saadetlerin arasına gömmek lâzım gelecek.” (Reşat Çal. 108)

“*şimdi* ağır ağır kaldır göz kapaklarımı... aç gözlerini...”
 (Pey. Yalnız. 89)

“Şimdilik bu kadar yeter” (Sözlük)

Şimdilik kalkar, gideriz (T. D. 360)

“Meclisin *şimdilik* tatil yapmaması kararlaştı” (gazeteler)

“*Şimdilik* kendimi unutturmağa çalışıyoru, hemen hiç sokağa çıkmıyorum” (Reş. Çal. 307)

“*Yarın* geleceğini haber aldığımız hastaları kabule hazırlandık”
 (Reş. Çal. 350)

“*Dün gece...* ağır yaralı bir yüzbaşı ile meşgul olmak lâzım-gelmişti” (Reş. Çal. 350)

“*Dün sabah...* Sör Bernis’e tesadüf ettim” (Reş. Çal. 341)

“*Bu sabah...* ağır yaralı dört zabıt getirdiler...” (Reş. Çal. 352)

“— Zengin olanı Ali demek?”

— *Demin* bahsetmiştim.” (R. H. K. Bizim. 104)

“*Deminden* talebelerimin vezifelerini tashih ediyordum” (Reş. Çal. 289)

“*Demin* İhsan beyden bahsediyorduk” (Reş. Çal. 356)

“*Demin* ihtiyar doktorumla deniz kenarına gitmiştik.” (Reş. Çal. 369)

“...gözleri *henüz* karanlığa alışamadığı için hiç bir şey görmüyordu” (Rey. Mat. 38)

“...babasının ruhuna bir fatiha okudu; *henüz* bitirmişti ki yanında fransızca konuşanlar işitti” (R. H. K. Bizim. 91)

“...*yine bir gece* Amcabey ne olursa olsun mürebbiyenin odasına girmeğe karar verdi” (H. R. G. Müreb. 44)

“Bugün akşama doğru, beşte” (R. H. K. Bizim. 84)

“Nihayet küçüklere *ertesi sabah* bir top oyunu vâdettikten sonra Kâmran'ın yanına döndü” (Reş. Çal. 71)

“*Eskiden* siyah havyarı limonla döve döve bembeyaz bir macun haline getirirler de yerlerdi (Ref. Bizim. 129)

“Bir çocuk *dünyaya geldiği vakit* kast disiplininin izin verdiği işler... müneccimlerden sorulur” (F. R. A. Hind 47)

“*Yola çıkacağımız vakit* B. çekine çekine bana yaklatışı” (Reş. Çal. 317)

“Kamaştırıcı bir parıltı *birdenbire* gözlerimi yaktı” (Reş. Çal. 316)

NE..., NE... İLE KURULAN CÜMLE DİZİLERİ

İki eylemin kılınmamasını belirtmek istemiyle, ne..., ne... şeklinde pozitif (olumlu) fiillerle cümle dizileri (phrases) kurulur; misaller veriyoruz :

1. Bir özneli iki yüklemlili cümle dizileri üzerine :

a) Aliyi bekliyorduk, filânı görüp haber getirecekti, *ne kendi geldi, ne başkasiyle haber gönderdi.*

Kendi gelmediği gibi başkasiyle de haber göndermedi demektir.

b) Çocuk keyifsizlenmiş, iştihası azalmış; annesi merak edip hekimi çağırılmış :

— Bay doktor, diyor, *küçük ne yiyor, ne içiyor...*

Meraktan hekime söylenen bu cümle ile anne, küçüğün son günlerde iştahsız kaldığını, yemeklerinin muntazam yedirilemediğini anlatmak, bu iştihatsızlığa karşı bir çare rica etmek istiyor; yoksa çocuk hiç birşey yemiyor, içmiyor demek değildir.

c) Arkadaşlar arasında, hareketleriyle dikkati çeken biri hakkında konuşuluyor, karakteri üzerine bir fikir edinmek isteniliyor. Bu arada konuşanlardan biri :

— *Ne kokar, ne bulaşır* ata sözünü ortaya atıyor. Anlıyoruz ki o hakkında konuşulan adam beğenilmiyor, âdeta pislik sayılıyor, ama ne pisiği? Kokmıyan bulaşmıyan bir pislik! Karactersiz, karakteri belirsiz! demek isteniliyor.

d) *Ne kıızı verir, ne düniürü küstürür.*

Bu atalar sözü de birinin karakterini belirlemek istemiyle söylenir; o adam kurnaz sayılıyor, menfaatini gözetliyor fakat karşısındakini gücendirmemek yollarını da biliyor, demektir.

e) *“Ne kendi eyledi rahat ne halka verdi huzur.*

Yıkıldı gitti cihandan dayansın ehli kubur”

Şair, bu beyitle, ölüp giden birinin karakterini belirtiyor: insanları inciten, halka rahat vermiyen fakat kendine de hiç bir iyilik sağlamıyan bir adamdı; o derece fena idi ki, öbür dünyada bile kötülükten vazgeçmiyecek, mezarlarında yatanları rahatsız edecektir.

Her günkü hayatımızda kararsız birçok hükümlerimizi bu gibi cümlelerle anlatırız: Veli ne fazla yüzü güler ne fazla somurtur. Ayşe ne pek güzel sayılır ne çirkin. —Küçük Ali ne uslu durabiliyor, ne aşırı yaramazlık ediyor... v.b.

2. İki özneli cümle dizileri üzerine misaller :

a) *Ne Ali geldi ne kardeşi.*

= Ali de gelmedi kardeşi de (oysa ki onları bekliyorduk).

b) *Kara günlerde insanı ne el arar ne hısım.*

Kara gün dostu yoktur, elden değil evlâttan bile kurtarıcı yardım beklenemez; insan her zaman kendi işlerinde uyanık, tutumlu, tedbirli olmalı demektir.

Bu cümlenin anlamdaşı şöyle olur :

Kara günde insanı el de aramaz hısım da aramaz, ona göre davranmalı.

c) *Ne şiş yansın ne kebab*

Bu atalar sözünden şu istemi anlıyoruz: İki tarafın hakkı düşünülün, biri öbürüne feda edilmesin. Cümlenin anlamdaşı: şiş de yanmasın kebab da; ortağımız haksızlığa uğramasın, biz de uğramayalım.

3. Eylemin kılınmaması objektlere (nesnelere) göre de düşünülerek ne... ne ... şeklinde cümle dizisi (phrase) kurulur; misaller:

a) *Ne bana olsun, ne ele (Ata)*

Konuşan elin haksızlığa uğramamasını kabul ediyor, fakat haksızlığın kendinden de uzaklaşmasını istiyor; ben de haksızlığa uğramıyayım, el de uğramasın demektir.

b) Ne Aliye rasladım ne kardeşine.

Ali'ye de raslamadım, kardeşine de raslamadım demektir.

c) Ne Ali'den şüpheleniyorum ne kardeşinden.

Ali'den de, kardeşinden de şüphelenmiyorum demektir.

Konuşan, kimseden şüphelenmediğini anlatmak isterse şöyle der:

Ne Ali'den şüpheleniyorum ne başkasından.

4. Ne..., ne de... ya ne..., ne..., ne de şekilleriyle kurulan cümleler :

Misaller :

a) "Ne onu, ne oğlunu, ne de torununu görmüştü" (Ref. Bizim. 170)

Onu (Hüsniye'yi) görmemişti, oğlunu da torununu da görmemişti demektir.

b) "Kulağında küpeler var ama *ne pırlantalı ne de başka bir kıymetli taştan yapılmış*" (Ref. Bizim. 156)

=Küpeler pırlantalı değildir, başka bir kıymetli taştan da yapılmamıştır.

c) Hanife *ne istasyonun ağaçlarıyla ne de pırl pırl yanan güzel körfezle meşgul oldu*" (H. E. A. Dönen Ayna 93)

d) "(Babur) bir başka yerde şöyle der: burada *ne güzel at, ne iyi et, ne yemiş, ne de buz ve soğuk su var.*" (Fal. Hind. 115)

f) "Ortodoks bir Brahman *ne et, ne balık, ne de yumurta yer.*" (Fal. Hind. 110)

(Şahı Cihan) artık benim için ne saltanat, ne de hayatın tadı kaldı" diyordu. (Fal. Hind. 129)

(Sürgün Hilmi Efendi) ne şehzadelere baş vuracaktı, ne de iş arıyacaktı; bekliyecekti" (Ref. Sür. 48)

Karakteristik bir unsur gibi

Ne... ne... şekli, karakteristik bir unsur (sıfat) gibi de kullanılabilir :

"...bir yazlık takım ısmarladı, bal rengi bezden ucuz birşey... Sıkı sıkı tenbih etmişti: Sade olsun, *ne kemer, ne büzme*, geniş ve rahat, ihtiyar işi..." (Ref. Sür. 44)

5. İki özneli ve iki yüklemlili cümle dizileri üzerine misaller :

a) Ne Ali köye gidecek ne (de) köyden biri buraya gelecek.

Anlamdaşı: Ali köye gitmiyecek, köyden de biri buraya gelmiyecek.

b) Teklifi ne Ali kabul etti ne (de) Veli reddetti. =Teklifi Ali kabul etmedi, Veli ise kabulden geri dönmedi.

c) Buğdayımızı satmak için başka memleketlerle anlaşmazsak, ne biz muhtaç olduğumuz makineleri elde ederiz, ne (de) onlar endüstri verimlerini sürecektir daha geniş bir pazar sağlayabilirler. Anlamdaşı: biz muhtaç olduğumuz makineleri elde edemeyiz, onlar da endüstri mamullerine daha geniş bir pazar sağlayamazlar.

NE... , NE... CÜMLE DİZİSİNDE FİİLİN NEGATİF (OLUMSUZ) OLMASINI
GEREKTİREN HALLER

1. Ne... , ne... cümle dizisinin başka bir cümleye sübjekt (özne) olması; misaller:

a) Ali'nin ne babasından ne başkasından miras yemediği herkesçe bilinmektedir.

Anlamdaşı: Ali ne babasından miras yedi ne başkasından. Bu, herkesçe bilinmektedir.

Burada ne... , ne... cümle dizisi, temsil yolu ile, herkesçe bilinmektedir cümlesine sübjekt (özne) rolündedir.

Analitik temsil yolunu bırakıp sentetik anlatıya geçince ne... ne... dizisinin fiilini pozitif (olumlu) olarak kullanmağa imkân kalmaz. Çünkü, Ali'nin ne babasından ne başkasından miras yediği herkesçe bilinmektedir, denilmiş olsa, konuşanın istemine zıt bir mâna anlaşılırdı.

b) Hükûmetin ne vicdan hürriyetini sınırlamak ne de dini siyasete karıştırmak istemediği meydandadır.

Anlamdaşı: Hükûmet ne vicdan hürriyetini sınırlamak ne de dini siyasete karıştırmak ister. Bu, (bunun böyle olduğu) meydandadır.

Temsil ile anlatıştan sentetik anlatıya geçince fiili pozitif (olumlu) kullanmağa imkân kalmaz :

Hükûmet ne vicdan hürriyetini sınırlamak ne de dini siyasete karıştırmak istediği meydandadır cümlesi konuşanın istemine uygun bir anlatış olmazdı.

2. Ne... ne... dizisinin başka bir cümleye objekt (nesne) ya başka tümleş olması.

Misaller :

a) Ali ne Veli'den ne de başkasından borç para almadığını söylüyor.

Anlamdaşı: Ali ne Veli'den ne başkasından borç para aldı; bunu kendi söylüyor.

Sentetik anlatışa geçtiğimizde fiili pozitif (olumlu) bırakıp şöyle diyemeyiz :

Ali ne Veli'den ne başkasından borç para aldığını söylüyor.

Cümlelerin sonu konuşanın istemini değil, zıddını anlatmaktadır.

b) Ali artık ne tenbellik ne yaramazlık etmeyeceğine söz veriyor.

c) Kardeşim ne tarlaya ne pazara gitmek istemediğinden bahsediyor.

Bu cümlelerin de analitik pozitif (olumlu) anlamdaşlarını bulmak ve oradan sentetik anlatışa geçerek olumlu fiil kullanmağa imkân kalmadığını görmek kolaydır.

3. Cümlelerin olumsuz hükümle başlaması :

Bu akşam hiç bir yere gidilmeyecek: ne toplantıya, ne sinemaya, ne de başka bir yere.

SA/SE- İLE KURULAN CÜMLE DİZİLERİ

İki eylemin birbirine türlü ilgilerle bağlanmasını belirtmek için, birinci fiil sa/se- şeklinde kullanılarak cümle dizileri kurulur.

Misaller :

a) Arabanız bir ineğe çarparsa etrafınızda hemen bir halk yığıltısı görürsünüz. (Fal. Hind)

Açıklama: Birinci eylem (arabanızın ineğe çarpması) ikinci eylemin (etrafınızda halk yığıltısı görmenizin) sebebi, ikinci eylem birincinin sonucu (neticesi) olmaktadır.

Eylemler arasında zaman münasebeti: İkincinin de zamanı gelecek (futura); birinci eylem önce, ikincisi ondan sonra olmak üzere düşünülüyor.

b) "Mutaassıp değilim. Beni böyle görürsen çok hata etmiş olursun" (Pey. Yal. 120)

Açıklama: Birinci eylem (mutaassıp değilim) (diyeni mutaassıp görmek) ikinci eylemin (hata etmiş olmanın) sebebi olur.

Zaman münasebeti: İkincinin de zamanı gelecek (futura); birinci eylem önce, ikincisi ondan sonra.

c) "...ben o Ferhadı sevmem, fakat seven varsa buyursun, evlensin onunla" (Pey. Yal. 126)

Açıklama: Konuşan (kızın annesi) Ferhadı sevmiyor (kızına koca olmağa lâyık görmüyor), fakat onu sevdiği anlaşılana —seven

varsa sorusu ile ima edilen— kızının onunla evlenmesine mani olmayacağını, isteğinin dışında olarak söylüyor.

İki eylem için zaman: Birinci eylem *şimdi* ikincisi gelecek olarak düşünülüyor.

d) “/Cihangir der ki/ ölmüş yahut yaşayan sanatkârlardan hangisinin eserini /yaptığı resmi, tabloyu/ bana gösterebilir... bir göz kırpmasında kimin olduğunu bilirim” (Fal. Hind 120)

Açıklama: Cihangir, kendisine gösterilen eseri (resmi, tabloyu) önce görür, ondan sonra, hemen, kimin eseri olduğunu bilir.

e) “...ne vakit gözlerini yumsa... ihtiyar annesi hayalinde uyanıyor, kapalı kirpiklerinden yaşlar akıyordu” (Reş. Çal. 12)

Açıklama: Birinci eylemin (gözlerini yummasının) geçmişte tekrarlandığı ve her defasında ikinci eylemle (kapalı kirpiklerinden yaşlar akmasıyla) karşılaştığı düşünülerek anlatılmaktadır. İki eylem arasında geçmişte tekrarlı karşılaşma ilgisi vardır.

f) “Hangi devlet Hindistan’da tutunmak istemişse, Fars körfezinde emniyet kaleleri kurmak ihtiyacını duymuştur” (Fal. Hind 99)

Açıklama: Birinci eylemin (...Hindistan’da tutunmak istemenin) tekrarlandığı ve her defasında ikinci eyleme (Fars körfezinde emniyet kaleleri kurmak ihtiyacının duyulması ile) karşılaştığı —tarihin tanıklığına dayanılarak anlatılmaktadır.

İki eylem arasında geçmişte tekrarlı karşılaşma ilgisi vardır.

g) “Oda kapısının önünde ürkek ayak sesleri geziniyordu. Samim kulak verdi... Mefharet geçseydi adımları daha tok... ve bütün yürüyüş hırçın olurdu.” (Pey. Yal. 115)

Açıklama: Konuşan, oda kapısının önünde gezinenin kim olduğunu keşfetmek için düşünüyor; bunun kız kardeşi Mefharet olamayacağına hükmediyor, çünkü Mefharetin hep tok adımlarla ve hırçın bir yürüyüşle yürüdüğünü biliyor; işittiği ayak sesleri ise ürkektir, hırçın değildir...

İki eylem arasında tahmin ilgisi vardır ve bu tahmin hatıranın ve muhakemenin verdiği lojik sebeplere dayandırılmaktadır.

Sa/se- diziminin dâva ilgisiyle kurulması:

Sa/se- dizimiyle bir dâva ilgisi anlatan cümleler kurulmaktadır.

Misaller :

Kıyamet kopsa dediğinden vazgeçmez, sözünden dönmez, yemini (andını) bozmaz...

Taşı sıkça suyunu çıkarır.

Taş çatlasa, Gökten taş yağsa... yolumdan geri kalmam.

Ağızıyla kuş tutsa yaranamaz... v.b.

Sa/se- dizisinin “eğer”le başlaması :

Sa/se- dizilerinin başına, tekit istemiyle, “eğer” edatının getirilmesi vardır :

Eğer kardeşin bugün de derslerine çalışmamış olursa, ona adam akıllı bir ceza vermekten başka çare kalmaz gibi.

Ediplerden misaller :

“Eğer insan, gökten gelecek bir işaretle, kendi kendinin üstüne sıçramağa muvaffak olsaydı, o emir şöyle olurdu: “Arş, kendini aş!” (Pey. Yal. 154)

“Eğer kış bu terlediğimiz gün ise kim bilir buralarda yaz ne olur?” (Fal. Hind 101)

“Bir ihtiyar satıcı bana diyordu ki: Eğer Maharaninin sofrasında yersem karım bir daha beni eve sokmaz” (Fal. Hind. 110)

İki eylemde değişik zaman münasebeti :

Bir misal :

“Bu kadar kudretli kimselerle hırgür etmek akıllı işi değildir. *Ben sizin yerinizde olsam onlarla iyi geçinirdim*”

Açıklama: Konuşan kudretli kimselerle uğraşmayı, onları kızdırıp kendine düşman etmeyi akıllı işi bulmuyor. Hitap ettiği zat ise kudretli kimselerle hırgür eden, uğraşan, kendine düşmanlar kazanan bir adamdır.

İki eylem arasında şöyle bir zaman münasebeti vardır :

Birinci eylemin zamanı *şimdi*.

İkinci eylemin zamanı —hitap edilen zatın ötedenberi güttüğü yol düşünülerek— *geçmiş’e* götürülmüştür.

Başka misaller :

“...bu daima böyle olabilirdi. Bu güzel, küçük mahlûku *ben istersem bahtiyar edebilir ve bahtiyar olabilirdim*” (Reş. Çal. 432)

“Ah, açıkça konuşabilsek neler anlatırdım” (Ref. Bizim. 166)

“Biçare kadın *sen olanları bilsen... şuracıkta hüngür hüngür ağlardın*” (Ref. Bizim. 226)

“Ne kadın ! Acuze ruhlu birşey... Elinde sopası eksik... Eğer *çirkin, çökkün olsa Yedi cücelerdeki büyücü karıya benziyecekmış*” (Ref. Bizim 223)

“Şehzade Hindistan’a ancak böyle... bir maiyetle giderse haslat yapabilir” (Ref. sür. 85)

“Dünyanın en çirkin fakat en doğru kadınına rastlasam onu derhal sevebilirdim” (Pey. Yaln. 144)

§ Böyle bir muameleye uğrasam, utancımın yerin dibine geçerdim. —Şimdi kardeşiniz çıkagelse ne yapardınız?— Boynuna atılır, iki yanağından öperdim... v.b.

Seydi- temeli yerine eydi- temeli

Bir misal :

Kardeşin geleydi, onu da sinemaya götürürdük.

Gelseydi ve gelmiş olsaydı temelleriyle kurulan cümle dizisiyle anlamdaştır.

Halit Ziya’dan :

“Sen buraya gelmeyeydin, buraya gelip de babanın biçare bıraktığı aileyi beslemeğe mecbur olmayaydın sen birşey olabilir” (Ferdî ve Şürekâsı 18)

Birinci eylemin pozitif ve negatif düşünülmesi

Sa/se dizisinde birinci eylem pozitif ve negatif düşünülerek cümle ona göre kurulur; bu cümle kuruluşu ile ikinci eylemin değişimiyeceği anlatılır; meselâ :

a) Ayşe’nin annesi, damat beğenmede kızıyla ihtilâf halindedir; Ayşe’nin bilinen iradesine, karakterine bakarak, ona söz geçiremeyeceğini anlar, şu cümle ile ifade eder :

“Ben istesem de istemesem de Ayşe beğenmediği adama varmaz.”

b) Kızın annesi böyle makul düşünen bir kadın değildir, kocasıyla de fikir birliği edip Ayşe’yi sıkıştırıyorlar. Bu işleri bilen bir aile dostu onlara düşündüğünü şöyle anlatır :

“Israr etmeyin, kızı zorlamayın; siz istesiniz de istemeseniz de benim ve sizin çok iyi bildiğimiz Ayşe beğenmediğine varmaz.”

c) Toplantıya gidilecek, Ali gideceğini söylüyor. “Ağabeyin de gelecek mi?” diye soruyorlar. O da kendi kararının ağabeyisinin arzusuna göre değişimiyeceğini şu cümle ile anlatır :

“Ağabeyim gitsin gitmesin ben sizinle geleceğim.”

SA/SE- ŞEKLİYLE DİLEME CÜMLELERİ

Türkçede sa/se- şekliyle kurulan *dileme* cümleleri çok kullanılır; misaller :

a) Komşularımızın oğlu Avrupa'ya gitti, *Allah kavuşturursa gitsek.*

Açıklama: Konuşan gitmeyi diliyor, münasip görüyor, yanındakileri de teşvik ediyor.

Bu, sa/se- dizisinin eksiltili (eliptik) şeklidir... *gitsek iyi olmaz mı?* suretinde tamamlayabiliriz.

b) "...bir Sör ile konuşan piyano muallimesi (öğretmeni) koridordan siyah çarşafli bir kadının... geçtiğini gördü :

— Ma Sör, yabancı bir hanım geçiyor, yolunu şaşırmış bir talebe (öğrenci) velisi olacak; *haber versek mi?*" (Reş. Çal. 3)

Burada da piyano öğretmeni haber vermeyi münasip görüyor, kendisiyle konuştuğu Sör'e bu dileğini soru ile teklif ediyor.

...*haber versek iyi olmaz mı?* demektir.

c) Anne çocuklarını çok seviyor, ama yaramazlıklarından, söz dinlememelerinden bıkmış, bu halden şikâyet ediyor :

“— Ah şu çocuklar, *biraz söz dinleseler*”

Açıklama: Anne çocukların söz dinlemelerini candan dileyor. ...*biraz söz dinleseler onları daha çok severim* demek istiyor.

d) Çocuklardan biri büyük bir yaramazlık ettikten sonra bir tarafa sıvışmış; annesi :

“— Ah şu yaramaz! *Bir elime geçse...*”

Açıklama: Anne yaramaz çocuğu ele geçirmeyi çok istiyor. ...*elime bir geçse onu uslandıracak ceza veririm*, demek istediği anlaşıl-maktadır.

e) “— Bu yuvarlak dünyanın bütün havadisini bizim beyden mi soracaklar? *Azıcık karısının yüzüne bakıp iki çift lâkırdı etse...* olmaz mı?” (H. R. G. Metres 66)

Açıklama: Modist ile konuşan Saffet Hanım kocasının ceridelere (gazetelere) kapanıp kendisiyle konuşmamasından şikâyetçi. Candan ne dilediğini anlatıyor... *olmaz mı* sorusu ile de eksiltiyi tamamlıyor.

f) “Bedriye Hanım: —Ah, nasıl tarif edeyim, anacığım? *Deniz kızı gibi mi desem... Ankara keçisi mi yoksa Van kedisi gibi mi desem...*” (H. R. G. Kuyruklu yıldız altında bir izdivaç).

Açıklama: Kuyruklu yıldızı dinlediği konferanslardan anladığı gibi tarif eden B. H. onu türlü şekillerde tahmin edebiliyor, bu tahminler kendi istekleridir.

“Ayşenin mektebe dönüşünü de *beklesem mi?* Bu kadarı artık fazla olur... Aklı bir noktaya takıldı: *Saat üçe gelse! Üçü bulsam!*” (Ref. Bizim. 199)

“Bir muhasibin hayatında rakam ne demek olduğu *bilinse!*” (H. Ziya, Ferdi ve Şür. 14)

Halk Türkülerinden :

Su bulsam da çevrem yusam (=yıkasam)

Açsam yüzün, baksam dursam (s. 15)

Bari :

Bu eksiltili dileme cümlelerine, dilemeyi imkân ilgisiyle kuvvetlendiren bir *bari* katılmaktadır; misaller :

a) *Bari* aldığı kız güzel olsa!

Aldığı kız güzel olsa *bari!*

b) Konuşmasını beceremiyor, *susmasını bilse bari*. —*Gevezelik etmese bari*.

Keşki/keşke :

Dilemeyi daha kuvvetli göstermek için *keşki/e* bölücüğü de kullanılır; misaller :

Keşki oralara gitmekten vaz geçse... —*Keşki o doktora danışmasaydı...* v.b.

“...Saraya halayık gönderen köyler nerede idi, *bari o taraflara gidip birkaç toy kız bulsak...* (Fal. rom.27)

“Ah, *keşke* kızıl hastalığına tutulduğu zaman, henüz saf, masum bir dilim yavru iken, tertemiz ölüvermiş *olsaydı*” (Ref. Sür. 81)

“*Keşke /gözleri/ Mazlum Samininkilere benzeseydiler...* büyük babaya benzeyen bir yeri bulunsaydı...” (Ref. Bizim. 194)

Sa/se- şekliyle analitik anlatış :

Bu analitik anlatış *sa/se-* şeklinden önce *kim, ne* getirilerek sağlanır :

a) Toplantıya gidiyoruz, *kim isterse gelebilir*.

b) *Kim gidecekse* önceden haber versin.

Sentetik anlamdaşı: *gidecek* (olan) önceden haber versin.

c) Ali zengindir, *canı ne istese* giyebilir.

Sentetik anlaması: *Canının istediğini* giyebilir.

ç) Veli'yi sevmiyorlar, *ne söylese* dinlemezler.

= *Söylediklerini* dinlemezler.

Fuzuliden :

“*Ne verseler anğa şakir Ne kılsalar anğa şad*”

= *Verdiklerine* şükrediciyim, *kıldıklarına* memnun.

“Mebustan vekile kadar, biraz nüfuzlu *kim Haydarpaşa'ya ayak* basarsa (=her ayak basan) karşısında onu bulur.” (Fal. rom. 49)

ORHON YAZITLARINDA

Orhon Yazıtlarında *sa/se* morfemi r ile uzanmış bir şekildedir. İki eylem arasında ise zaman münasebeti *geçmiş*'tedir. Misaller :

a) ...tirigi küniğ boltaçı erti, ölügi yurtda yolta yatup kaltaiş ertigiz.

Kültigin *yok erser* kop ölteçi ertigiz.

= diriniz halayık (cariye) oluyor, ölünüz yurtda yolda serilip kalıyordunuz.

Kültigin *olmasaydı* hep ölücü idiniz (ölürdünüz).

b) ...inim kültigin kergek boldı —özim sakıntım—, Körür közüm körmez teg bilir bilgim bilmezteg boldı... ança sakıntım.

Közde yaş kelser... Köngülte sıgı kelser yandru sakıntım, katıgı sakıntım. (In 10-11)

= ...küçüğüm kültigin vefat etti, ben kederlendim, görür gözüm görmez oldu, bilir şuurum bilmez oldu, bu kadar kederlendim—. Gözümden yaş gelseydi yüreğimden *yas gelseydi* (öyle bir halde) uzun uzadı kederlendim, pek katı kederlendim.

c) ...Türk budunıg ança kondurtımız ança itdimiz, ol ödke kul kullıg küng künglig bolmuş erti... Türk oğuz begleri budun(1) esidin! *üze tengri basmasar asra yir telinmeser* ilingün törüngün kim artatı?

(I. E 22)

= ...Türk halkını öyle kondurmuştuk, öyle organize etmiştik ki o devirde kullar kul sahibi, halayıklar halayık sahibi olmuştu... Türk Oğuz beyleri, halkı dinleyin (ve cevap verin!) *Üstte gök basmasa* (yıkılmasa), *aşağıda yer delimese* devletini nizamını kim bozabilirdi?

TURFAN METİNLERİNDE

Turfan metinlerinde, Orhon Yazıtlarında olduğu gibi, r ile *sar/ser* şekli vardır. Burada da zaman münasebetini bazan *geçmiş*'te buluyoruz. Misaller :

a) Ur oğul *köseler* bultunğ, ed tavar *tilser* bultunğ
(T II y 36.12. 10-11)

= erkek çocuk *istedinse* buldun, mal mülk *diledinse* buldun.

b) birök sü sülemek atlığ ırk *kelser* savın inçe ayur. (id. 31-32)
= ordu sevketmek adlı şu ırk (talih işareti) *gelirse* yorumu şöyle olur (metinde sözünü şöyle söyler).

c) ...toprağ üze toprağ önti idiz boltı. yarmanayın *tisersen* yaskağ turur, aşayın *tisersen* idiz turur. (id. 45-47)

= ...toprak üstüne toprak yığıldı yüksek oldu. Üstüne tırmanayım *dersen* yassı durur (olur), üstünden aşayım *dersen* yüksek durur.

d) *sü süleser* yir telinür, kişi *sözleser* sav alkinur, *yol azsar* ev tapmaz, *kişi yanğılsar* iş bütmez (id. 32-34)

= *ordu sevk olunsa* yer delinir, *insan söylese* söz tükenir, /azalır/, *yolunu şaşırsa* evi bulmaz, *insan yanılrsa* iş bitmez.

DİVANDA

Kâşgarlı Mahmud'un Divanında (XI. yüzyılda) *sar/ser*'den r düşmüş, *sa/se* kalmıştır. Misaller :

a) atası açığ almla *yise* oğlı tişi kamar (D. II. 311)

=Babası ekşi elma *yese* oğlunun dişi kamaşır.

b) ata tonı oğulka *yarasa* atasın tilemes (D. III. 87)

=babanın kürkü oğula uygun gelirse (gelince) oğul artık babasını tanımaz (yerini almak ister).

c) *külse* kişi yüzinge körklüg yüzün körünggil (D. III. 43)

=biri (bir kişi) yüzüne *gülse* /sen de ona/ güzel yüzle görün.

d) küçük bulup yağını yirgü emes

edgermedip *kodsa* anı ilni kunar (D. II. 29)

=Düşmanı küçümseyip meydan okumak caiz değildir; onu mühimsemeyip *birakırsan* memleketi soyar.

Not: Eski *sar/ser* şekli de şu meselde kullanılmış görülmektedir:
buşmasar boz kuş tutar

ivmeser örüng kuş tutar (D. II. 2)

= /avcı/ *heyecana kapılmasa* boz kuş tutar, *acele etmese* beyaz kuş tutar.

BAĞLAÇLARLA KURULAN CÜMLE DİZİLERİ

Ediplerden misaller :

“Muallim Kadri saf bir idealisttir... Aç kalır, haksızlığa uğrar, *fakat* şikâyet etmez” (Fal. rom. 49)

“Beli başkaları için henüz dimdikti, *amma* kendisi iki büküm olduğunu sanıyordu; *zira* mâneviyatının belkemiği bükülmüştü” (Ref. Sür. 84)

“Burada /Şamda/ memleketine uzak olduğuna bile inanıyordu... *halbuki* sade mesafe itibariyle değil, asıl ruh, huy, duygu cihetinden şimdi yurduna uzak ve aykırı bir yerdedir” (Ref. Sür. 73)

“Suzidil’in /sevdiği kızın/ elleri sürülüp henüz ışığa ve havaya çıkmamış birşeye dokunmak arzusuna baş gelemedi; *meğer* ne kadar seviyormuşum bu kızı... yanımda iken neye anlamamışım?” (Ref. Sür. 72)

“...bilmem *ama*, en iyi şarap bu üzümünden olurmuş...” (Fal. rom. 29)

“Halk kaynağı damla damla verir, *fakat* serin verir, boyuna verir” (F. rom. 35)

“Talih bana da bir gün güldü, *fakat* sapsarı güldü, korkunç bir kanser sarısı ile...” (Fal. rom. 46)

“Teneke ile kaplanmış gibi yahudi ile kaplanmıştır, *fakat* yürürken borsadan mı geliyor, cepheden mi, farkedemezsiniz” (Fal. rom. 48)

“Feride... ellerini yüzüne kapadı, düşecekti, *fakat* bir el bileklerinden tuttu...” (Reş. Çal. 455)

“— Bir araba geliyor, zannederim benim için.

— Zannetmem, *çünkü* limanda vapur yok.” (Reş. Çal. 454)

“...Oğlunun bir vurguncu yerine bir mütefekkir oluşuna seviyordu, *velevki* bu evlâdı kimseye “benim oğlum” diye göstermek ihtimali bulunmasa da!” (Ref. Bizim. 165)

GERONDİFLERLE (FÜLDEN ZARFLARLA) KURULAN CÜMLELER

Gerondifler (fiilden zarflar): (y) a/e, (y) arak/erek ve (v.)p şekillerindedir.

Bu şekillerle kurulan cümleler üzerine ediplerden misaller :

“Bahçede cılız çiğdemler yetişmişti, onlardan küçük bir *demet* yaparak göğsüme iliştirdim... İhsan beyi yine giyinmiş buldum. *Zorla gülmeğe çalışarak* “bonjur, nişanlım dedim, sonra *çiğdemlerimden birkaç tanesini ayırarak* üniformasının göğsüne iliştirdim”

(Çal. Reş. 362)

“...entarisinin üstüne gümüşü renkte bir caket giymiş sevimli bir adam İrfan'ın girmek istediğini görünce koştu, *bedevileri itiştirip kakıştırarak* ona bir yol açtı” (Ref. Sür. 95)

“Çocukluktan *çıkarak* genç kızlığa yaklaşmış bir mahalle kızı... Kaçgöç zamanında bile o erkekten ürkmezdi... hepsiyle senli benli konuşur, lâf atar, şakalaşır... bacakları çıplak, *takunyalari tıkratarak* —hafifçe kabarmağa başlıyan göğsündeki değişikliği *fark etmez görünüp*— ..*kalçalarını bir yana yükliyerek*... atlama taşlarına *otura kalka, dura dinlene, çocuklara sataşa karışa* /dolu güğümleri/ getirişi... sonra birdenbire *ciddileşerek* hanım hanımcık *köşeye geçip* gergef işlemesi...” (Ref. Sür. 97 A)

/Avukat Şakir/ parayı hak kazanır gibi *bağıra bağıra kazanır, marş çaldirarak harceder* (Fal. Rom. 48)

“Bu rakamlar, bu şekiller gûya küçük küçük birtakım mahlûk imişler de öyle *kalemin ucundan kanatlanıp uçuyorlarmış*... gûya ben bir dev imişim de bu garip, bu acaip şeyler *canlanıp benden çıkıyorlarmış*...” (H. Ziya, Derdi ve Şür. 15)

“/Vafi söylüyor/ on sekiz bin âlem bir havan içinde *dövülüp ve bir macun haline getirilip* bir nesne terkip olunsa insan-ı kâmil olurdu” (Pey. Mat. 89)

“Selma mantonun Londra'da yapıldığını yakasındaki etiketi de *göstererek* anlatır...

..Ferit kapısı açık duran bir apartmandan *içeri girerek* Selma'yı çağırdı...” (Pey. Mat. 66, 67)

Karacaoğlandan :

Sarılıp yatacak çağda

Nazına kurban olduğum (68)

Sevip sevip ayrılması güç olur.

Uyan hey yüzünü sevdiğim uyan (74)

Çıkıp yücesine seyran eyledin

Öpüp kokladığım güller perişan (75)

Ot düşe de *döne döne yanasın*

Ayrılāsın yareninden eşinden (76)

Halk Türkülerinden :

Dertli Kerem söyler, *yanıp tüterim*

Viran bağda *bülbül olup öterim* (s. 35)

Değip onbeşe de kendim bileli

Bir atı severim bir de güzeli (s. 32)

Öte öte üstümüzden geçersin

Ötme bülbül ötme, bağrımı delersin (s. 29)

Meleyi meleyi çıktım yurtlara

= meleye meleye yaylaya çıktım (s. 28)

Bizim alayımız leylek alayı

Havada uçarız *dolayı dolayı* (s. 24)

Turna giderken Aktaşa

Karlı dağlar *aşa aşağı*

Turna giderken Gündeşe

Yere *döşene döşene* (s. 23)

Not : Gerek Karacaoğlan'da gerek başka âşıkların halk türkülerinde arak/erek gerondifi gelişmiş değildir. Ya/ye gerondifi de yı/yi şeklindedir.

ORHON YAZITLARINDA

Bu yazıtlarda gerondifler: a/e, ı/i, u/ü, (v.)p, (v.)pen şekillerindedir.

Bu gerondifler bol bol kullanılarak cümleler kurulmuştur. Mîsaller veriyoruz :

a) eçüm apam... olurmuş, *olurupan* türk budunıñ ilin törüsin *tutabirmiş*, iti birmiş (II E 3, I E 1)

= atalarım... oturmuş (—hükümdar olarak tahta cülûs etmiş), *cülûs ederek* Türk halkının devletini, nizamını (kuvvetle) tutmuş, organize etmiş(lerdir).

Not : Yardımcı birmiş (vermiş) fiiliyle yapılan bileşik fiil kuvvet, kudret ilgisiyle anlaşılmalıdır, bizde olduğu gibi çabucaklık anlamıyla değil.

b) dört bulunğ kop yağı ermiş, *sü sülepen* dört bulundakı budunıg kop almış (I E 2, II E 3)

=dört bucak düşmandı, (üstlerine) *ordu yürütüp* (ya yürüterek) dört bucaktaki halkları (kavimleri) hep aldı (=yendi)

c) begleri yme, budunu yme tüz ermiş, anı üçün ilig ança tutmuş, erinç; ilig tutup törüg itmiş (I E 3-4, II E 5)

=beyleri de halkı (kavımı) da doğru idiler, onun için o derece kuvvetli devlet tutmuş, *devleti tutup* nizamı salaha getirmiştir (organize etmiştir)

d) Bunça budun *kelipen* sıgtamış, yuğlamış (II E 5, I E 4)

=bunca milletler *gelerek* cenaze törenine katılmış (ağlamış sızlamıştır).

e) az kırkız budunıg *itip yaratıp* keltimiz (I E 20, II E 21)

=az kırkız kavımını tanzim ve ıslah edip (organize edip) geldik.

f) ilgerü *kadırkan yışığı aşa* budunıg ança kondurtumuz

(I E 21, II E 18)

=ileriye (yani doğuya) *Kadırkan ormanlı dağımı aşarak* halkı öyle yerleştirdik... ki...

g) yaraklıg *kandın kelip yaya* gitdi, süngüglig *kandın kelipen süre* iltidi? (I E 23, II F 19)

=silâhlılar *nereden gelip* (budunu) yere serdi, mızraklılar *nerden gelerek* yerinden sürdü.

h) inim kül tigin birle *ölü yitü* kazgandım (I E 27, II E 22)

=küçük kardeşim kültiginle birlikte *öle bata* çalıştım.

i) öltesi budunıg *tirgerü* igittim (I E 29, II E 24)

=ölmek üzere olan halkı dirilterek yetiştirdim.

j) (kültigin) alp şalçı ak atın *binip oplayu* tegdi iki erig *odışru* sançdı (I N 2)

=...atına *binip hamle ederek* hücum etti, iki adamı *arka arkaya* mızrakladı.

kültigin az yağızın binip oplayu tegdi... tokuz erig *egire tokadı*
(I N 5)

(=yukarki misalin tercümesi...) dokuz adamı *çevirerek* vurdu.

TURFAN METİNLERİNDE

Turfan metinlerinde gerondifler: a/e, u/ü, v./p şekillerindedir; bol bol kullanılarak cümleler kurulmuştur.

Misaller :

- a) kök kalıgta uçar kuş *uçu umadın* turdı (T II Y 36.2. 23-24)
=mavi havada uçar kuş uçamadan (*uçta bilmeden*) durdu.
- b) allıg çevişlig kişiler *altayu turur* edgü kişiler yolın *kese katıg-lanur* (id. 26, 28)
=renk renk (allı çivitli) insanlar aldatadurur; iyi insanların yolunu kesmeğe çalışırlar.
- c) basuş kadgü belgüsi engire turur (id. 78-79)
=keder kaygı alâmeti (seni) *sara durur*
- ç) yirli suvlu *tebreyü* kudug için bekleti, *eğip* kelir soğıg suv *aktarılp yanturu* yorıtı (T II Y 36. 17. 103-105)
=yer ve su *tepreşerek* kuyuyu içerden kapadı, *akıp* gelen soğuk su *dönüb dolaşarak* yürüdü.
- d) utrunğda asıg tusu *yiterü kelti* (T II Y 36, 5.113)
=karşına fayda menfaat *yetişe geldi*.
- e) atıng *atayu* kut kıv özin kelti.
eski atıng *teğşilip* yangı boltung (id. 116, 117)
=adını *söyliyerek* bahtiyarlık bizzat geldi,
eski adın *değişip* yeni oldun.

§ Bir de sıralanmış gerondifler üzerine bir misal veriyoruz :

Üç erdeni ödinte bağrın yatıp kılmış yazukların aca yada yalvaru ökünü boşanu kşanti kıldılar (T IV. A 6, 7)

Not : *Kşanti* Sanskritçedir, günahları itiraf ve tövbe ile affetirme istemidir. Terim olarak aynıyle kullanılmaktadır.

Tercümeleri :

Üç erdeni (cevher) vaktinde bağır üstü yatıp işlenmiş günahlarını açta yaya, yalvara yakara, tövbe ede ede kşanti kıldılar.

DİVANDA

Kâşgarlıının Divanında raslanan gerondifler: a/e, u/ü, v./p, /v./ben şekillerindedir. Misaller :

- a) Barda sanğa yek utru *tutup* bal
Barçın *kediben* telü yuvga *bolup* kal
=Şeytan bal *tutup* karşına çıktı
İpekliler *giyerek* deli divane *olup kal*. (Div. III. 156)
- b) Keldi esin *esneyü* kadka tükel *üsneyü*
Kirdi *budun kasnayu* kara bulıt kükreşür

=Rüzgâr *eserek*, tıpkı boraya *benziyerek* geldi, halk *zangır zangır titreşerek* evlerine girdiler. Kara bulutlar kökreşiyor. (Div. III. 147)

c) atsa okın *kezgerip* kimtür ana yığdaçı

tağig *atıp* ugrasa özi koyı yırtılır (Div. III. 106)

=/Zaman/ okunu *gezleyip* atsa ona kim mani olabilir? Dağı nişan alıp isabet etse içi vadisi yırtılır.

d) tünle *yorup* kündüz sevnür (Div. III. 87)

=(yolcu) gece *yürüyüp* gündüz sevinir

e) ağdı kızıl bayrak toğdı kara toprak

yetşü kelip Oğrak tokşip anın kiçtimiz (Div. III. 183)

=Kızıl bayrak dikildi. Kara toprak havaya kalktı, Oğraklar *yetişe gelip* dövüşüldüğü için geciktik.

Not : Divanda /v./p gerondifi sebep tümleci rolünü de oynamaktadır.

f) kutluğka *koşa* yağar (Div. III. 60)

=/yağmur/ talihlinin (tarlasına) çift yağar.

Not : Koş-mak fiilinden gelen *koşa* a/e eşkinde gerondiftir.

g) anası tevlüg yuvka yapar

oğlı tetik *koşa* kapar (D. III. 3)

=kurnaz anası ekmeği yu.ka (ince) açar, zeki oğlu çift kapar (ikişer alır)

h) ıtım *tutup* kodhı çaldı

anınğ tüsin *kıra* yoldı (D. II. 23)

=köpeğim *tutup* aşağı çaldı, tüyünü *sökerek* yoldu.

NÖBETLEŞME (ALTERNANCE)

bir yandan... öbür yandan...

Birbirine paralel, ya birbirine çapraz olarak iki eylemin nöbetleştiğini bildirmek için bir yandan... öbür yandan (ya bir taraftan... öbür taraftan) zarfları kullanılarak cümle dizisi (phrase) kurulur Misaller :

a) Ali bir yandan neşeli neşeli türkü söylüyor, öbür yandan traktörle toprak sürüyordu (paralel nöbetleşme).

b) Veli bir yandan dersleri çok iyi anladığını söylüyor, öbür yandan sorulan sorulara tam ters cevaplar veriyor (çapraz nöbetleşme).

H. E. Adıvar'dan :

"...Hacı Murat *bir taraftan* akla gelmez kötülük ve günah

işliyen *öbür taraftan* beklenmedik anda... iyilik eden bir herif olacaktı” (Döner ayna, 55)

R. H. Karay’dan :

“(portakal ağaçlarında)... *bir taraftan yemişler olgunlaşır pişerken öbür taraftan* yeni yetişeceklerin koncaları açılır...” (Sürgün 1)

“*Bir yandan* titriyor, *bir yandan* ter döküyordum” (Reş. Çal. 377)

ULAMLIK (RELATİF) “ki,, İLE KURULAN CÜMLE DİZİLERİ

Ediplerden misaller :

“Şimdi kaç sene oluyor ki böyle güneşlerde yanarak... çantası belinde çarpa çarpa sayısız adamların habersiz habercisi olmaktan bunalmıştı” (H. Z. Boş geçen ömür 95)

“*İstiyorlardı ki* Hilmi Efendi de kendileri gibi... intikam hislerine kapılsın, atсын, tutsun, coşsun” (Ref. Sür. 85)

“Ferit şimdi daha çok *farkına varıyordu ki*, Muhtarın ve nedimenin iddialarına sırtını çevirirken, iskarpininin bağını koparıırken duyduğu rahatlığa kavuşmuş değildi” (Pey. Mat. 79)

“*Sevmek ona derler ki*, düşünmiyeceksiniz; aklınız kapalı, gözünüz kapalı, yalnız gönlünüz açık...” (Fal. rom. 77)

“Bu ihtiyar doktoru anlamıyorum, her neyi severse aleyhinde bulunuyor; hattâ *öyle hissediyorum ki* beni bile azarladığı zaman her zamankinden daha çok seviyor...” (Reş. Çal. 366)

“Mızrak çuvala sığmaz ama çuvaldız küfeye sığar; fakat çuvaldızın ucu biraz çengelimsi olacak. *O halde ki* lezzetli birşeye batacak, kolay kolay çıkmyacak” (A. Ras. şehir. 187)

“Geçen yıl bir delikanlı (bir jöntürk) vardı, Büyük Fransız ihtilâline, doğrusu, benden ziyade vakıftı. *Bana demişti ki* “biz de böyle bir ihtilâl yapacağız.” (Y. K. birsür. 15)

“Kocamın yüzüme atılmasına mani olarak *diyeceğim ki* “ne için hiddet ediyorsunuz? Karınızın Firdevs Hanımın kızı olduğunu biliyordunuz, *teessüf olunur ki* onun yanında bir de Behlül bulundu. Bu kadına *teşekkür ediniz ki* bugün size gelip” kızınızı bu adama vermeyiniz ve bu kadını annesiyle (birlikte) kovunuz” diyor.” (H. Ziya, Yasak Aşk, 53)

“Onca (Çiroz Ahmede göre) yangın demek vurgun demektir,

amma mahalle fakirdi. *Biliyordu ki* şu yanan kulubeler içinde yatak yorgandan başka birşey yoktu” (Seyf. Keramet 65)

“Zavallı yeni gelin ümitsizlik yaşları saçarak *divordu ki*, bana oldu olanlar! Gelin mi oldum esir mi oldum?...”

(H. R. G. Şipsevdi 26)

“O kitapta kuyruklu /yıldız/ *bir tane değil ki*, dolu... Hepsinin zamanı varmış...” (H. R. G. Kuyruklu. 83)

“...Bizim mektuplar *kaşağı değil ki* cilde sürünsün, *çingırak değil ki* boyna takılsın, *boru değil ki* ötsün, *duman değil ki* gözlerini bü-rüsün; bizimkiler adeta bir tütsü; tesir etmezse diğer nüshasını ya-zarız, *baktık ki* yine hastalık devam ediyor, bildiğimizi söyleriz...”

(A. Ras. Şehir. 180)

BU CÜMLELERİN EKSİLTİLİ ŞEKİLLERİ

Ulamlık *ki* ile kurulan cümlelerin eksiltili (eliptik) şekilleri de vardır. Misaller :

“...Ayrılmak da değil, içimde ve hareketlerimde ona karşı kendimi serbest hissetmek; fakat *başka bir tarafım da var ki*...”

Feriha tizleşen sesiyle sözünü kesti.

— Ayrıl ayrıl, ayrıl kuzum...” (Pey. Yaln. 176)

“...Acaba bir akşam ben de aynı kavaliteliği yapamaz mıyım?”

— *Vallahi bilmem ki*...” (Fal. rom. 80)

“...Hani ya sürtük dernek zeybekleri yok mu? Onların dişisi değil de dişlisi, bana: “Senin şehir mektuplarını bilmem ne ederim” diyor.

— *Ben onun için katı bir şey yazmadım ki*...” (Ras. Şehir. 180)

ZİNCİRLEME CÜMLE DİZİSİ (PERİODE)

Sanat eri ediplerimizin yazılarında zincirleme genişletilmiş cümle dizilerine (périodes) raslamaktayız. Misaller veriyoruz :

İlk misal olarak verilen *période* (zincirleme cümle), *fakat* bağ-laciyle kurulmuş ve iki kısmında ulamlık (relatif) *ki* kullanılmıştır :

“Bu izdivacın vukuundan sonra kendisi için başlayacak işkence hayatı o kadar ağır idi ki onun gerçekleşmesini menetmek üzere herşeyi feda etmeye karar vermiş, fakat bu son çareden, gidip Ad-nan Beye /kocasına/ bütün hakikati itiraf etmekten daha önce baş vurulacak bir tedbir vardı ki, tâ izdivacındanberi kendisini sönmez bir

kin ile takibeden Firdevs Hanımın ellerinde hazırlanmış bu oyunu yine o ellerle bozdurmaktan ibaretti” (H. Z. Uşaklıgil, *Aşk-ı Memnu* 50)

Bu bir sanat verimi zincirleme cümle dizisi okunurken yazarın istemi bütün ayrıntılarıyla kolay kolay anlaşılmalıdır. Bu cümlede Türkçemizin lojik ve estetik bakımından bütün gelişme imkânları belirtilmiştir. Halit Ziya’da sanatla kurulmuş zincirleme cümleler pek çoktur.

İkinci misal :

Sıralanmış sanlamalar (caractérisations) ile de zincirleme cümle dizisi (période) kurulabilir. A. Rasim’in komik Abdi için yazdığı sanlama güzel, sanat eseri bir periottur :

“...Şehir uşağı, oldukça kurnaz, ustura gibi kayış tutar, dilbaz, şakrak olduğundan başka gülünçlüğü tâ göbeğine kadar indir-miş, endamı iri, beyni soytarı, bayağılıklar saçan ağzı maskara, gözleri kapkara, kellesi kudretten matruş, oldukça mahalle terbeyisi görmüş, kendi tuhaflığına kendi güler, fakat oldukça dilber, âdeta kırma, Boyabat servisi, çınar irisi, yarma, dal budak, kestane suyunda haşlanmış istakoz enseli, eski hovarda, olanı biteni çakar, hoşmeşrep, vakte zamana göre hikâye düşürür, fikra söyler, cinasa can atar, hele hele... söyliyeyim mi söylemiyeyim mi? Haydi şimdilik dursun, haline göre kabadayı, bir adı Memiş, bir adı Maçula, bir adı Baba, bir adı Kelebek, bir adı İbiş, bir adı Gamsız, ne olursa eyvallaha kail... böyle bir merd-i kâmindir.” (Şehir. 180)

A. Rasim konusunun sanlamasını sıfatlar sıralıyarak yapmıyor, sanatlı bir dizimle kurduğu bu periotta küçük cümleler, karakteristik isimler ve bileşik sıfatlar nöbetleşe devam ediyor, sentetik anlatışa hafifce /oldüğundan tümleciyle/ dokunuyor, bir tek *fakat* bağlaciyle bu bir sayfalık bey- yazıyı yaratabiliyor.

Bir üçüncü misal :

Refik Halit Karay’ın yazılarında mânası çok kolay takibedile-bilen güzel periottlar çoktur. Şu misali yüzlerce benzerleri arasından zahmetsizce veriyorum :

“O gün Mazlum Sami öyle sandı ki, içi şen alevlerle dolu, yeşil somakiden yapılmış bir şöminenin karşısında ve henüz akşam karanlığı çökmeden yakılmış avizelerin bir yandan aydınlatırken öbür yandan billür sesi vermediğine insanın şaşacağı gelen kristalleşmiş ışıkları altında, benliğinin penceresiz, nemli bodrumuna inmiş, elindeki hırsız fenerini uzatarak eğilmiş, yerde bir şeyler aramaktadır”

(Bizim 63)

Sanat eri edibimiz bağlaç kullanmadan, sentetik şekillere (sıllara) baş vurmadan, —yer, zaman, nöbetleşme ve daha başka tümleçlerini kullanarak ruhun derinliklerini yoklayan bu periodu yaratmıştır.

ORHON YAZITLARINDA

Orhon Yazıtları çok gelişmiş, güzel, necip (noble) bir edebi dille yazılmıştır. Onlarda Kök tengri (mavi gök), Yağız yir (kara yer), Yir-Sub (toprak-su) dinsel elementlere bağlı bir kağan egemenliği altında, Kağana bağlılık, sadıklık, prensiplerine dayanan bir devlet nizamının hanedan, beyler, buyuruklar (büyük fonksiyonerler) ve halk sınıfları arasında çok eskiden temelleşmiş münasebetler canlı anlatış yollariyle naklolunmaktadır.

Fransızların en eski epopesi olan Chanson de Roland Orhon Yazıtlarından dört yüzyıl sonradır ve modern fransızcadan ayrık-sılığı, bizim yazıtlarla halk şairlerimizin dili arasındaki farktan kat kat büyüktür.

Yazıtlarda cümlelerin zincirlenmesi :

Yazıtlarda cümlelerin zincirlenmesini sağlayan edebî yollar vardır :

1. Alliteration (aliterasyon) sanatı; misal :

a) üze kök tengri asra yağız yir kılındukda (=yukarda mavi gök aşağıda kara yer yaratıldıktan sonra) (I E I, II F 2)

b) ikin ara kisi oğlu kılınmış (=ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış) (idem ibid)

c) kisi oğlında üze eçüm apam bunun kağan istemi kağan olurmuş (=insan oğullarının üstüne atalarım Bunun Kağan İstemi Kağan culus etmiş) (II E 3)

d) olurupan türk buduning ilin törüsin tutabilirmiş itibirmiş (I E 2, II E 4)

(=cülus ettikten sonra Türk halkının devletini nizamını kuvvetle tutmuş, organize etmişlerdir).

Bu dört cümlelerin zincirlenmesi a) ile b) arasında *kılındukda-kılınmış*, b) ile c) arasında *kisi oğlu-kisi oğlında üze*, c) ile d) arasında da *olurmuş-olurupan* tekrarlanmalarıyle sağlanmıştır.

2. Tarihsel (zamansel) ilgi.

Bilge Kağan atalarının devleti ve nizamı tutmuş ve organize etmiş olduğunu anlattıktan sonra tarihsel ilgiye geçiyor, o büyük ataların ne gibi güçlükler içinde çalıştıklarını anlatıyor :

tört bulunğ kop yağı ermiş sü sülepen dört bulunğdaki budunıg kop almış kop baz kılmış (=dört bucak hep düşman idi, ordular sevk ederek dört bucaktaki halkları hep yendiler, hep barışmağa mecbur ettiler).

Tarihsel ilgi ile, bu cümleler onlardan önce gelenlere bağlanıyorlar; aralarında da aliterasyonla zincirlenmişlerdir (tört bulunğ-tört bulunğdaki) başlığıg yükündürmüş, tizligiğ sökürmiş

(=başı olanların başlarını eğdirdiler, dizi olanların dizlerini çöktürdüler).

3. Coğrafya-mekân ilgisi.

Atalar orduları nerelere sevketmişler, kimleri yenmişler... Hemen bunların anlatılmasına geçiliyor :

ilgerü kadirkan yışka tegi kirü temirkapağka tegi kondurmuş, ikin ara kök türk ança olurur ermiş

(=Doğuda Kadirkan ormanlarına kadar, Batıda Demirkapı'ya kadar halkları kondurdular; Doğu ile Batı arasında Gök Türkler böyle egemenlik sürdüler).

Sahne ilgisiyle, bu cümleler de onlardan önce geçenlere zincirleniyorlar.

Periode bitiyor, başka periode geçiliyor.

4. Apostrof (hitaplama) sanatı. Yazıtlarda bu edebî sanat yüksek derecede kullanılmıştır.

Birinci yazıtın güney (S) ikincinin kuzey (N) cephesi Bilge Kağanın kendini prezante etmesiyle başlar :

Tenğriteg tenğride bolmış türk bilge kağan bu ödke olurtum
(=Gökte tanrı gibi doğmuş Türk Bilge Kağan bu anda egemenlik tahtına cülûs ettim)

Bu yüksek sunuştan sonra, Bilge Kağanın (hakîm imparator'un), bütün sınıflara yöneltilen apostrof (hitaplama) geliyor.

(Yalnız tercümesini veriyoruz) :

“Sözümü iyi işitin: siz, benden sonrakiler, küçük kardeşim halkı, oğullarım, öz ailem, halkım, sağda şadapit beyler, solda tarkan beyler, buyuruklar, otuz tatar dokuz oğuz beyleri, halkı, hepiniz sözümü, fermanımı iyi işitin, dikkatle dinleyin !”

Bu apostroftan sonra zaman ve mekân ilgileriyle yapılmış yüksek işler bir periot içinde anlatılıyor.

Oniki yüzyıl önceki Türkçenin nasıl bir yüksek sanatlı dil olduğuna hayranlığımız, incelemeden incelemeye, kat kat artmaktadır.

